

TURUN TUOMIOKIRKON
KEHITTÄMISEN TEOLOGINEN SELVITYS
2023

KIRKKOILA Oy

Mika K T Pajunen
Liturginen konsultti, TT AmO
www.kirkkotila.fi
040 4110220

JOHDANTO	3
1. <u>TEOLOGISEN TAUSTASELVITYKSEN TEOREETTINEN PERUSTA</u>	4
A. <u>JUMALANPALVELUKSEN MATRIISI</u>	4
B. <u>KIRKKOTILAN HISTORIALLISET MALLIT KIECKHEFERIN MUKAAN</u>	6
C. <u>KIRKKOTILAN HISTORIALLINEN MUUTOS SUOMESSA</u>	8
D. <u>KIRKKOTILAN TEOLOGIA DAELEMANSIN MUKAAN</u>	9
2. <u>TURUN TUOMIOKIRKON MUUTOS</u>	11
A. <u>KESKIAJAN KIRKKO JA JUMALANPALVELUS</u>	11
B. <u>LUTERILAISEN TUOMIOKIRKON SYNTY JA KEHITYS</u>	17
C. <u>MODERNISAATIO LUO KANSALLISPYHÄKÖN JA SEURAKUNNAN OMAN KIRKON</u>	24
3. <u>NYKYISET TARPEET JA TULEVAISUUDEN SUUNNITELMAT</u>	33
A. <u>JUMALANPALVELUSELÄMÄN VIIMEISIMMÄT MUUTOKSET</u>	33
B. <u>TULEVAISUUDEN TARPEET, TOIVEET JA KESKEISET ARVOT</u>	37
C. <u>SUUNTAVIIVOJA JA EHDOTUKSIA TULEVAAN MUUTOKSEEN</u>	42
KOKOONTUMISTILA	43
LIKKUMISTILA JA SEURAKUNNAN TILA	44
MUSIIKKITILA	44
ALTTARITILA JA KASTETILA	45
KAPPELIT JA MUSEO	49
SAKASTI JA TUKITILAT	50
<u>TIIVISTELMÄ</u>	<u>52</u>
<u>KIRJALLISUUS</u>	<u>57</u>

Johdanto

Teologisen selvityksen tehtävänä on auttaa hahmottamaan kirkkotilaan ja kirkkotilassa tapahtuvaan toimintaan liittyviä kysymyksiä sekä selvittämään, millaisia tiloja ja toimintaa seurakunnat tarvitsevat nyt ja tulevaisuudessa. Tarkastelun keskiöön nousee jumalanpalveluselämä osana kirkkotilojen ja seurakunnan toiminnan historiallista jatkumoa. Jumalanpalveluksen syvärakenteen ymmärtäminen ja ihmisten tarpeiden tunnistaminen edellyttävät perehtymistä niihin merkityksiin, joita jumalanpalvelus ja kirkkotilat kantavat mukanaan ja välittävät tämän päivän ja tulevaisuuden käyttäjille.

Työn merkitys korostuu, kun kirkkotilaan tehdään muutoksia, joiden vaikutuksia arvioitaessa tulee ottaa huomioon ”yhtä lailla hengelliset, toiminnalliset, taloudelliset ja kulttuuriperinnön säilyttämiseen liittyvät näkökulmat”, kuten Museoviraston *Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi* -opas kehottaa.¹ Tässä selvityksessä on kyse kirkon perustehtävään liittyvistä sekä jumalanpalvelusta että kirkon laajempaa todistusta ja lähetystehtävää koskevista teologista näkökulmista, jotka täydentävät teknistä, taloudellista ja kulttuuriperinteen säilyttämiseen liittyvää osaamista Turun tuomiokirkon peruskorjauksen ja muutostöiden suunnittelussa.

---

¹ *Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi*. 2020, 134.

1. Teologisen taustaselvityksen teoreettinen perusta

a. Jumalanpalveluksen matriisi

Kirkon muutostöiden yhteydessä tulee hahmottaa, miksi kirkkoa kehitetään ja mitä varten kirkkorakennus on olemassa. Kirkkorakennus on kristityille ennen muuta Jumalan kohtaamisen paikka. Kristityt uskovat Jumalan luoneen kaiken ja olevan kaikkialla läsnä. Siitä huolimatta kristityt kokoontuvat tiettyyn paikkaan kristittyjen joukkona, kirkkona (*seurakunta*) ja kutsuvat tätä paikkaa kirkoksi (*kirkkotila*). Kirkkotilaa ei ole olemassa ilman Jumalan kohtaamisen paikkaa kristittyjen yhteydessä, jumalanpalvelusta. Jumala ei asu käsin tehdyissä paikoissa, mutta kristityt uskovat Jumalan olevan läsnä sanassa ja sakramenteissa, siellä missä kaksi tai kolme kokoontuu hänen nimessään. Tämän vuoksi paikoilla on merkitystä. Ne todistavat uskosta, vetävät yhä uusia ihmisiä mukaan tähän uskoon ja antavat Jumalaan uskoville kohtaamisen paikan toistensa ja Jumalan yhteydessä. Kirkkotilat voivat olla monikäyttöisiä, niissä voidaan elää moninaista elämää, mutta kaikki mitä niissä tapahtuu, tapahtuu suhteessa tähän olemisen perustaan, Jumalan läsnäoloon kansansa keskuudessa.

Kristillisen jumalanpalveluksen juuret löytyvät jo Jeesuksen ajan juutalaisuudesta, jossa Jumalan kohtaamisen paikkoihin lukeutuivat temppeli, synagoga, koti ja erämaa. Uusi testamentti todistaa siitä, kuinka kaikki nämä paikat esiintyivät myös Jeesuksen toiminnassa. Myöhemmin nämä paikat jäivät osaksi kristittyjen uskontajua siten, että niihin liittyvä symboliikka ja olemisen tapa siirtyivät osaksi kirkon jumalanpalveluselämää.²

Temppeli oli kultillisen jumalanpalveluksen keskus, jossa suoritettiin Mooseksen laissa säädettyä uhripalvelusta. Temppeli ei niinkään ollut talo, jossa Jumala olisi asunut vaan paikka, jossa hän ilmestyi oman tahtonsa mukaan. Kristityt tulkitsivat myöhemmin tempppelin uhripalveluksen Kristuksen tuoman pelastuksen esikuvaksi.

Ensimmäisen tempppelin tuhon ja pakkosiirtolaisuuden myötä juutalaisten jumalanpalvelus siirtyi **synagogiin**, joissa luettiin ja selitettiin pyhiä kirjoituksia. Näistä tuli toisenlainen Jumalan kohtaamisen paikka, joka keskittyi hänen sanaansa ja läsnäoloonsa sanan kautta kansansa keskuudessa. Synagogia oli useita ja niitä voitiin rakentaa minne vain toisin kuin temppeli, joka saattoi olla vain Jerusalemissa. Synagogassa Jumalan kohtaaminen liittyi kirjoituksiin ja sen ympärille kokoontuvaan yhteisöön. Sanasta tuli siirrettävä uskonto ja isänmaa, jonka saattoi ottaa mukaansa missä tahansa kansa kokoontui.

Kolmas Jumalan kohtaamisen paikka olivat **kodit**. Kodeissa usko elettiin todeksi arjessa ja siirrettiin tuleville sukupolville. Kodeissa pyhitettiin lepopäivä, sapatti ja vietettiin pääsiäisateriaa lain määräysten mukaan. Näin myös koti oli uskonnollisen rituaalin keskeinen paikka.

Yhdessä temppeli, synagoga ja koti kuvaavat uskonnonharjoituksen kulttuuria. Vastakulttuurisen voiman näille muodosti **erämaa**. Tässä yhteydessä erämaa pitää sisällään kaikki Raamatussa mainitut luonnollisen vetäytymisen paikat kuten autiomaan ja vuoret, jotka olivat Jumalan kohtaamisen paikkoja tyhjyydessä ja elämän kaoottisten voimien keskuudessa. Erityisesti tämä kohtaaminen tapahtui profeettojen ja askeettien elämässä, jotka uskoivat kaiken Jumalan varaan.

---

² Pajunen 2020, 151-155.

TEMPPELI	
SYNAGOGA	KULTTUURI
KOTI	
ERÄMAA	VASTA-KULTTUURI

Kaavio 1. Jumalan kohtaamisen paikat Jeesuksen ajan juutalaisuudessa

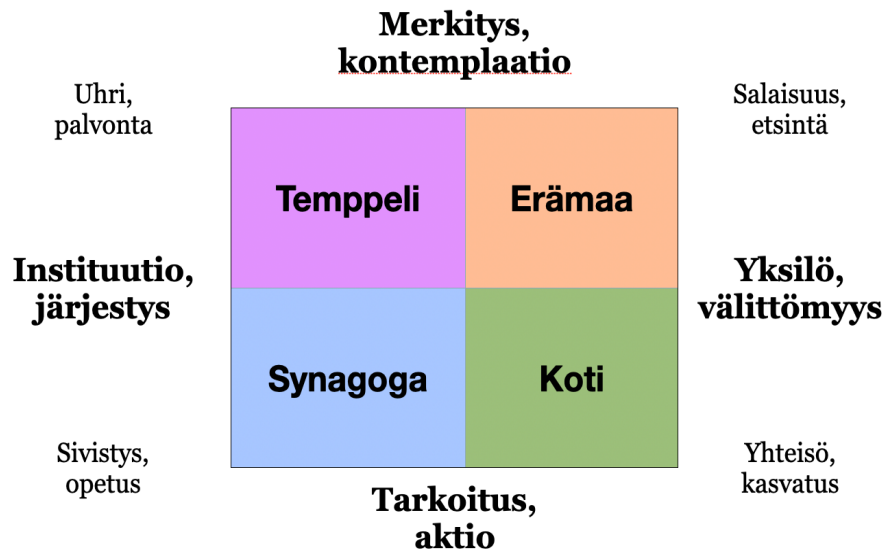
Ensimmäisille kristityille Jumalan läsnäolo ei kuitenkaan sitoutunut niinkään paikkoihin sinänsä kuin Jeesuksen seuraajien yhteisöön, sen yhteiseen kokoontumiseen sekä yksittäisiin jäseniin. Erityisen hyvin tämä tulee esiin ehtoollista tarkasteltaessa. Ateria kristillisen jumalanpalveluksen muotona juontaa juurensa Jeesuksen aterioista ja Välimeren alueen ateriakulttuurista, josta tuli kristillisen jumalanpalveluksen perusta. Ensimmäiset kristityt kokoontuivat murtamaan leipää, rukoilemaan ja elämään yhdessä, jolloin he uskoivat ylösnousseen Kristuksen olevan yhä läsnä heidän keskuudessaan. Tähän yhteyteen syntyivät myös Uuden testamentin pyhät kirjoitukset, joita näissä kokoontumisissa luettiin ja tulkittiin Vanhan testamentin kirjoitusten rinnalla.

Ensimmäiset jumalanpalvelukset olivat samaan aikaan sekä muodollisia että vapaita ja niihin liittyi tiettyjä tehtäviä niin isännälle kuin muillekin. Ympäröivässä kulttuurissa isännän tehtävänä oli suorittaa tietyt uhrin ja lausua tietyt rukoukset. Vieraat asettuivat arvojärjestyksessä U:n muotoiseen pöytään, jonka äärellä syötiin makuulla. Aterialle saatettiin kutsua mukana ihmisiä laajalti, myös palkollisia ja köyhiä, joista kannettiin vastuuta. Ateriat saattoivat myös olla poissulkevia ja niillä saattoi olla ohjelmaa.

Jumalanpalveluksen vietto edellytti fyysistä tilaa. Ensimmäiset jumalanpalveluspaikat olivat kristittyjen koteja tai yleisiä, vuokrattuja tiloja kiirastorstain viimeisen ehtoollisen ylähuoneen tapaan. Kyseessä oli kodinomainen ympäristö, joka muuttui vähitellen pyhäksi tilaksi käytön myötä. Tavallisten seurakuntalaisten kodista tuli kirkon koti, *domus ecclesiae*. Vähitellen tilojen kasvaessa ja kun niitä alettiin rakentaa myös suoraan kirkkotiloiksi vahvistui myös ajatus Jumalan asuinsijasta ihmisten keskuudessa *domus Dei*. Nämä kaksi käsitettä on perinteisesti liitetty kirkkotilaan ja esimerkiksi uusimmassa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkkotilojen kehittämisessä on painotettu niistä molempia.³

Jumalanpalveluksen ja kirkkotilojen historiassa voidaan seurata, kuinka temppelin, synagogan, kodin ja erämaan perintö ovat painottuneet ja saaneet erilaisia tulkintoja eri aikoina. Olen luonut niiden pohjalta oheisen Jumalanpalveluksen matriisin, jolla voidaan hahmottaa eri seurakuntalaisten sekä koko seurakunnan jumalanpalvelusorientaatiota:

³ *Saman katon alle* 2019, 9.

Kuvio 1. Jumalanpalveluksen matriisi

Kirkon historia osoittaa, että kaikilla kuvion orientaatioista on selvä kotipaikka kristillisessä perinteessä, mutta että niiden asema ja merkitys ovat korostuneet eri tavoin eri aikoina ja eri paikoissa. Jumalanpalveluksen matriisia voidaan käyttää hahmottamaan kirkon historiallista muutosta jäsentämällä sen avulla, millaista teologiaa tila on edustanut ja jumalanpalveluselämää mahdollistanut eri aikoina. Samalla tavalla matriisia voidaan käyttää seurakunnan nykyisen tehtävän ja toiminnan suunnitteluun ja sen arviointiin, miten eri tilat ja toiminnot palvelevat eri orientaatioita ja funktioita ja siten sekä kaikkia kirkossa vierailevia että seurakuntaa jumalanpalvelusta viettävänä yhteisönä.

b. Kirkkotilan historialliset mallit Kieckheferin mukaan

Richard Kieckhefer (2004) on jakanut kirkkotilan kolmeen historialliseen perusmalliin: perinteiseen sakramentaaliseen, perinteiseen protestanttiseen ja moderniin yhteisölliseen kirkkotilaan.⁴ Kieckheferin mallin etuna on se, että se liittyy kirkon historian teologiset sekä rakennushistorian arkkitehtuuriset muutokset toisiinsa ja tarjoaa neljä muutosta ilmentänyttä näkökulmaa, joita hän käyttää avaamaan historiallisten perusmallien eroja. Näitä ovat tilan dynamiikka, keskeinen fokus, esteettinen vaikutus sekä symbolinen resonanssi.⁵ Esittelen seuraavaksi Kieckheferin historialliset perusmallit ja sovitan ne yhteen oman Jumalanpalveluksen matriisini kanssa.

Perinteinen sakramentaalinen kirkkotila vakiintui Rooman käännyttyä kristilliseksi ja kristittyjen omaksuttua roomalaisen julkisen tilan, *basilikan* oman kirkkorakennuksensa perustaksi. Tähän tilaan kristityt sijoittivat oman liturgisen toimintansa ja symboliikkaansa. Aikaa myöten basilikassa vietetyssä jumalanpalveluksessa alkoivat korostua temppeleipiirteet, jolloin keskeiseen osaan ehtoollisessa nousivat uhraamisen ja palvomisen teemat rikkaaseen symboliikkaan yhdistettynä.

⁴ Jaottelu Kieckhefer 2004.

⁵ Kieckhefer 2004, 10.

Liike luo perinteisen sakramentaalisen kirkkotilan pitkämäiseen tilaan dynamiikkaa erityisesti prosessioiden kautta, jotka yhdistävät palveluksen toimittajia ja seurakuntaa. Tilan keskeisenä fokuksena on uhraamista varten rakennettu alttari. Koko tilan välitön esteettinen vaikutus on tämän- ja tuonpuoleisen välisessä draamaattisessa vuorovaikutuksessa ja kävijöiden mielessä symbolinen resonanssi kasvaa ajan kuluessa korkeaksi. Tilassa on keskeisen alttarin lisäksi myös paljon muita liturgisia keskuksia ja tekijöitä, jotka asettuvat toistensa lomaan ja luovat monipuolisen kokonaisuuden.⁶

Perinteinen protestanttinen kirkkotila syntyi reformaation kirkkojen rakentaessa omat kirkkonsa, jolloin tarkoituksena oli korostaa pyhien kirjoitusten lukemista ja tulkintaa sekä julistusta ja opetusta Jumalan kohtaamisen pääasiallisena muotona. Tila rakennettiin tällöin yhä enemmän sanan ehdoilla ehtoollisen jäädessä harvinaisemmaksi, joitakin kertoja vuodessa toistettavaksi erityiseksi riitiksi, jossa korostuivat sen tiedolliset ja yksilön pelastukseen liittyvät tekijät. Jumalanpalveluksessa korostui sanan vastaanottaminen, joka tapahtui ennen kaikkea kuulemalla ja näkemällä, kukin omalle paikalleen hyvin järjestäytyneenä.

Kun tilan dynamiikka rakentuu puheelle, on perusteltua järjestää se auditoriomaisesti kuulemisesta ja seurakunnan vastausta varten. Keskeiseksi fokukseksi tulee tällöin tilan täyttävien penkkien yläpuolelle nouseva saarnatuoli. Tilalla on itsessään matala symbolinen resonanssi ja sen tehtävänä on ennen muuta tarjota ylentävä järjestys seurakunnan opetukselle ja sivistykselle. Tilaa voidaan käyttää moniin eri tarkoituksiin, joita sen keskeinen fokus ohjaa.⁷

Modernissa yhteisöllisessä kirkkotilassa korostuu jumalanpalveluksen juhla- ja yhteysluonne, joka liittää sille osallistuneet toisiinsa ja Kolmiyhteiseen Jumalaan. Messun toimittajiksi ei tulkita vain pappia vaan koko seurakunta, jota kutsutaan yhdessä rukoilemaan ja viettämään juhlaa mahdollisimman usein, yleisimmin ainakin joka sunnuntai ja kirkollinen pyhäpäivä. Seurakuntalaisten suhteisiin pyritään rakentamaan kodinomaista lämpöä ja tiloja, jotka palvelevat yhteisönrakentamista.

Tilalla on lukuisia keskeisiä fokuksia ja sen dynamiikka muuttuu siirryttäessä kokoontumistiloista jumalanpalvelustilaan. Välittömän esteettisen vaikutuksen tavoitteena on tuottaa vieraanvarainen tila jumalanpalveluksen viettoa varten ja sen kumuloitua symbolinen resonanssi on keskitasoa. Tila on monikäyttöinen ja sen käyttöä ohjaa pitkälti tilallinen dynamiikka.⁸

Kun Kieckheferin teoriaa soveltaa Jumalanpalveluksen matriisiin, voidaan todeta, että kaikissa edellä esitetyissä historiallisissa perusmalleissa voidaan viettää rikasta ja syvää jumalanpalveluselämää samalla, kun jokainen niistä ohjaa tätä tiettyyn suuntaan ja korostaa sen tiettyjä piirteitä. Perinteinen sakramentaalinen tila korostaa edellä esitetyistä piirteistä erityisesti temppelin, perinteinen protestanttinen synagogan ja moderni yhteisöllinen kodin piirteitä. Samalla on syytä todeta, että harva Suomen luterilaisista kirkkotiloista palvelee nykyisin puhtaasti vain tiettyä jumalanpalveluksen perusorientaatiota, vaan valtaosa tiloista on eri aikoina syntyneiden ratkaisujen ja kehityskulkujen lopputuloksia, joissa molempien mallien piirteet painottuvat eri tavoin. Tarkastelen seuraavassa alaluvussa tarkemmin juuri tätä kysymystä.

---

⁶ Kieckhefer 2004, 11.

⁷ Kieckhefer 2004, 11.

⁸ Kieckhefer 2004, 11.

c. Kirkkotilan historiallinen muutos Suomessa

Vanhimmat suomalaiset kirkot ovat selvästi olleet alkuperäisessä käytössään Kieckheferin sakramentaalisia kirkkotiloja, jotka ovat sittemmin Turun tuomiokirkon tavoin käyneet läpi monia historiallisia muutoksia. Suomalaisessa todellisuudessa selvimmät murroskaudet ovat olleet reformaatioissa, valistuksessa ja pietismissä sekä 1900-luvun lopulle tultaessa liturgisen liikkeen tuomissa muutoksissa. Nämä vastaavat hyvin Hans Küngin kristinuskon paradigmatheorian mukaisia muutoksia keskiajan katolisesta, reformaation protestanttiseen, valistuksen moderniin ja lopulta postmoderniin paradigmaan, jossa teologian tekemisen ja koko kristillisen elämäntavan tulkinnat ovat saaneet uusia merkityksiä.⁹

Samalla on syytä korostaa, että pohjoismaiseen luterilaiseen tapaan muutokset ovat Suomessa yleensä tapahtuneet pitkinä prosesseina, jotka ovat jatkaneet ja rakentaneet edeltävien paradigmojen perustalle ja säilyttäneet niiden piirteitä. Tämä näkyy erityisen hyvin siinä, kuinka luterilainen reformaatio poisti ehtoollisenvietetosta suurimman osan siihen kuuluvaa uhrisymboliikkaa, mutta säilytti painotuksen Jeesuksen todellisessa läsnäolossa sekä sanassa että ehtoollisen leivässä ja viinissä. Luterilainen kirkkotila onkin perinteisesti pyritty rakentamaan alttarin ja saarnatuolin, sanan ja sakramenttien, yhteydelle, jossa saarnatuoli nousee alttarin rinnalle muttei korvaa sitä.

Pohjoismaissa tämä merkitsi tilojen osalta hyvin konservatiivista uudistusta, jossa jatkuivat sekä tempppelin että synagogan piirteet jälkimmäisten kasvaessa etenkin valistuksen myötä. Kieckheferin mallissa tämä merkitsi siirtymää perinteisestä sakramentaalisesta kohti perinteistä protestanttista pitäen kuitenkin jossaakin määrin kiinni molemmista piirteistä jälkimmäisen vahvistuessa ajan kuluessa.

Jos tässä muuutoksessa kirkkotila ja siellä vietetty jumalanpalveluselämä tarjosivat itsessään niukasti mahdollisuuksia kodin ja erämaan teemojen käsittelylle, löysivät nämä paikkansa jostakin muualta. Suomessa kodin piirteet löysivät omaleimaisen ilmaisutavan etenkin pietistisessä seuraperinteessä, jonka lisäksi kansanuskonollisuudessa erämaan teemat ovat eläneet ainakin luontohengellisyydessä luostarikiilvoittelun kadottua luterilaisuudesta reformaation myötä.

Moderni arkkitehtuuri muutti Suomessa erityisesti uusien kirkkojen ulkomuotoa sekä sisätilan symbolista ilmaisua, mutta tätä vähemmän kirkkosalin toiminnallista muotoa ja sitä kautta jumalanpalveluksen perusorientaatiota. Etenkin alttarialue ja saarnatuoli edustivat toiminnallista jatkuvuutta, jonka johdosta käsikirjan mukaista jumalanpalvelusta on edelleen mahdollista viettää hyvin samalla tavoin eri aikoina rakennetuissa kirkoissa. Tämän lisäksi osa moderneista kirkoista rakennettiin ehkä enemmän monumentaaliarkkitehtuurin ehdoilla itsenäisiksi taideteoksiksi kuin sinne kokoontuneen yhteisön ehdoilla toimiviksi jumalanpalvelustiloiksi.

Kirkkotilojen toiminnalliset muutokset jäivät tässä muuutoksessa teologiselta merkitykseltään usein vähäiseksi. Muutosta edusti lähinnä tilojen monikäyttöisyys, jossa painottui kirkkotilojen ja seurakuntatalojen yhteys. Niissä korostui helposti uskon arkisuus siten, ettei jumalanpalvelustila tiettyä kalustusta lukuun ottamatta juuri eronnut aikakauden muista julkisista tiloista. Tilan tehtäväksi nähtiinkin lähinnä paikan tarjoaminen Jumalan kohtaamiselle arkisesti sanan ja sakramenttien vaikutukseen kokoontuneen seurakunnan keskellä (*domus ecclesiae*), minkä tuli johtaa palveluun sekä lähiyhteisössä että yhteiskunnassa.

---

⁹ Küng 1995.

Suomalaiseen yhtenäiskulttuuriin ja tätä seuranneeseen kansankirkollisuuteen oli myös helppoa liittää ajatus siitä, että sama hyvä palveli seurakunnan jokaista jäsentä samalla tavalla, eikä tarvetta eriyttämiseen juuri ollut tiettyjä ikäkausiiin tai kieleen liittyviä kysymyksiä lukuun ottamatta. Tämä näkyi erityisen hyvin jumalanpalveluksessa aikana, jolloin valtaosa luterilaisista suomalaisista jakoi itsestään selvästi käsityksen siitä, mitä jumalanpalveluksessa tapahtui ja millaista tilaa sitä varten tarvittiin.

Yhtenäiskulttuurin murtumisen ja hengellisyiden monimuotoistumisen myötä on kuitenkin noussut tarve pohtia kirkon palvelutehtävää uudella tavalla ja miettiä, miten seurakunnan tilat mahdollistavat Jumalan kohtaamisen parhaiten omissa ajassamme ja miten ne voisivat itsessään todistaa Jumalasta myös varsinaisen jumalanpalveluksen vieton ulkopuolella (*domus Dei*). Viimeisimmässä uskonnon sosiologisessa tutkimuksessa on huomattu myös se, kuinka perinteiset paikan metaforat tavoittavat huonosti oman aikamme hengellisiä ja henkisiä etsijöitä, joita puhuttelevat pikemminkin *tien* kuin paikalleen jäämisen kielikuvat.¹⁰ Ehkä juuri näitä vaeltajia voisivat parhaiten palvella kirkkorakentamisessa harvinaisemmat erämaan teemat uudelleen nousseiden ja ajateltujen tempelipiirteiden ohella.

Tien metaforassa keskeistä on itsenäinen liike. Perinteinen sakramentaalinen kirkkotila rakennettiin itse asiassa liikkumista varten, jossa koko jumalanpalvelus voidaan mieltää ikään kuin pyhiinvaelluksena kohti kaikkein pyhintä. Moderni yhteisöllinen kirkkotila puolestaan korostaa yhteisöä itseään ja siinä tapahtuvaa toimintaa, mikä mahdollistaa kaikkien yhteisön jäsenten osallisuuden. Perinteistä protestanttista kirkkotilaa taas leimaa tietty staattisuus ja siten levollisuus tai paikalleen jääminen, josta selkeimpänä osoituksena toimii tilan täyttäminen kiinteillä penkeillä. Aikamme haasteisiin kuuluu liikkeen palauttaminen jumalanpalvelukseen. Samalla on hyvä huomata, että kaikkien edellisten tilojen ominaispiirteet tukevat jotakin hyvää ja joidenkin seurakuntalaisten osallisuutta. Seurakunnan tulee aina omana aikanaan arvioida, millaista osallisuutta ja mahdollisuutta Jumalan kohtaamiseen sen kirkossa halutaan nyt tukea ja viestiä.

Kirkkotilaa voi tässä pohdinnassa verrata soittimeen.¹¹ Kirkon rakentamisessa ja korjaamisessa on tällöin kyse samasta kuin soittimen rakentamisessa ja korjaamisessa. Samoin kuin soittimen kohdalla pääasia ei ole instrumentti itsessään vaan musiikki, jonka se mahdollistaa, viritetään kirkkotila lopulliseen käyttöönsä siellä vietettävässä jumalanpalveluselämässä. Kyse on siitä, miten tila ja toiminta tukevat ja täydentävät toisiaan.

d. Kirkkotilan teologia Daelemansin mukaan

Nykyiselle kirkossa vierailevalle kirkkotila on kuitenkin enemmän kuin edellä esitetyn historian ja jumalanpalveluselämän summa. Kyse on kokonaisvaltaisesta elämyksestä, joka liittää toisiinsa monia eri kokemusmaailmoja ja merkityksiä, mutta tapahtuu kokijan nykyisyydessä. Kirkkotilan teologian tulee tällöin ottaa todesta myös omissa ajassamme syntyvä kunkin tilankäyttäjän oma kokemus.

---

¹⁰ Etenkin amerikkalaisen uskonnollisuuden muutosta on kuvannut näin Wuthnow 1998, mutta sama muutos on nähtävissä kaikkialla läntisessä maailmassa.

¹¹ Näin esimerkiksi Duthilleul 2019.

Tämän ymmärtämiseksi täydennän edellä esitettyä arkkitehti-teologi Bert Daelemansin S.J. kehittämällä tilanteologialla.¹² Daelemansin malli perustuu ranskalaisen filosofi Henri Lefebvren ajatteluun, jossa tiloja tutkitaan relationaalisesti niiden luomien suhteiden perusteella sen sijaan, että niihin suhtauduttaisiin pelkkinä ulkokohteisina muotoina ja alueina. Lefebvre jakaa tilan kokemuksen havaitun tilan (*l'espace perçu*), käsitetyn tilan (*l'espace conçu*) ja eletyn tilan (*l'espace vécu*) triadiin, jonka pohjalta Daelemans luo tilan teologiset merkitykset, jotka käsittelevät sen esteettistä vaikutusta (*synesteettinen*), ikonografista tai ikonoklastista merkitystä (*kerygmaattinen*) ja yhteisöllistä käyttöä (*eukaristinen*).

Koska Daelemansin ja Lefebvren käsitteet avautuvat heikosti suomalaiselle lukijalle, nimeän ne tässä selvitelyssä *esteettiseksi vaikutukseksi* (synesteettinen), *symboliseksi merkitykseksi* (kerygmaattinen) ja *seurakunnan elytyksi tilaksi* (eukaristinen). Tämä auttaa myös sovittamaan Daelemansin mallin vanhemman historiallisen aineiston käsittelyyn, jota varten sitä ei ole alun perin rakennettu.

Daelemansin *synesteettinen tila* osoittaa, kuinka arkkitehtuuria ei tule lähestyä ulkopuolisena objektina vaan koettavana tapahtumana. Tilan kokemuksessa ei näin ollen ole kyse vain visuaalisesta havainnoinnista, vaan kokemus ulottuu kokijan koko ruumiiseen, joka on itsessään pyhän kokemisen paikka. *Esteettisen vaikutuksen* tehtävänä on siten ilmoittaa kokijalle mysteeri. Tämä pitää paikkansa erityisesti kirkkotilan kohdalla, mutta on mahdollista kaikissa tiloissa.

Kerygmaattinen tila puolestaan koskee kirkon *symbolista merkitystä*, jonka tehtävänä on antaa koettavalle mysteerille nimi ja kasvot ja liittää se siten osaksi kristillistä kertomusta. Kyse on tällöin etenkin uusissa kirkkoissa pikemminkin Kristuksen salaisuuden ilmaisemisesta autenttisella tavalla kuin ennalta annettujen aiheiden pinnallisesta ja ulkokohtaisesta toisintamisesta.

Eukaristinen tila taas keskittyy siihen, kuinka seurakunta ottaa omalla elämällään tilan haltuunsa ja tekee siitä omansa. Tämä tuo tilan kokemiseen eskatologisen ulottuvuuden, joka liittää ja suuntaa tilassa elävän yhteisön pelastukseen. Tässä mielessä tila alkaa vasta, kun yhteisö ottaa sen haltuunsa ja elää sitä tavalla, jolla on eettisiä, eskatologisia ja ekologisia seuraamuksia Jumalan maailmassa.

Daelemansin mallin eri käsittelytavat vastaavat yhdessä kirkon nykyisiin käyttötarpeisiin turisteista ja satunnaisista vierailijoista aina tilaa käyttäviin erilaisiin ryhmiin ja yhteisöihin ja lopulta jumalanpalvelusta viettävään seurakuntaan. Samalla ne tarjoavat mahdollisuuden tarkastella kirkon kokemisen muutosta eri aikoina läpi historiallisten muutosten.

Käytännössä tämä tapahtuu siten, että käytän Kieckheferin mallia ja Küngin periodisointia apuvälineenä historiallisen muutoksen käsittelyyn, josta nostan Daelemansin mallin avulla esiin tilan kokemiseen ja ymmärtämiseen vaikuttaneita piirteitä ja arvioin seurakunnan siinä viettämää elämää oman Jumalanpalveluksen matriisini pohjalta. Yhdessä tämä piirtää kuvan, joka liittää Turun tuomiokirkon oman aikansa ilmiöihin ja kehityskulkuihin sekä avaa eri aikojen kirkkotilakokemusta ja jumalanpalveluselämää. Näin syntyvän tiedon tarkoituksena on luoda pohjaa nykytilanteen ymmärtämislle ja tulevaisuuden suuntaviivojen piirtämiselle, jossa on mahdollista arvioida oman aikamme tarpeita ja ratkaisuehdotuksia osana tuomiokirkon historiallista kehitystä ja jatkaa samalla tämän kertomuksen perusteita kohti tulevaisuutta. Tulevaisuuden arviointiin sovelletaan tässä esitetyn lisäksi vielä muita myöhemmin esitettäviä apuvälineitä kuten James F. ja Susan Whiten kirkkotilan jäsentämisen mallia.

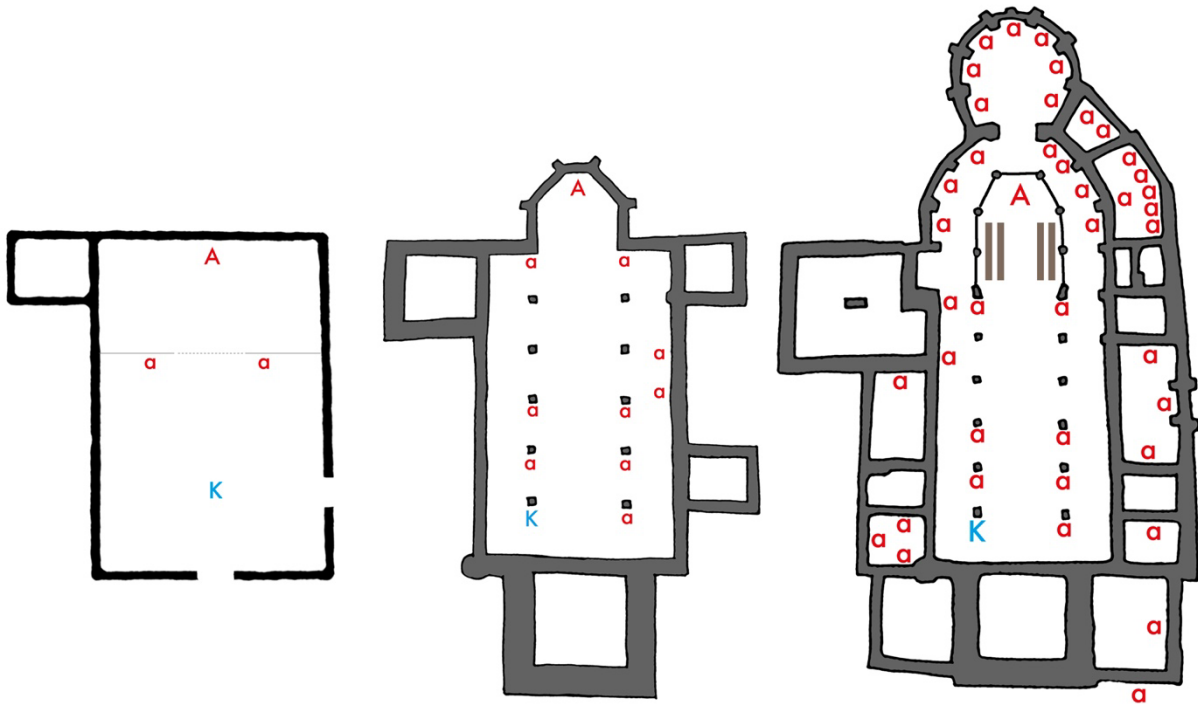
---

¹² Daelemans 2015.

2. Turun tuomiokirkon muutos

a. Keskiajan kirkko ja jumalanpalvelus

Myöhäiskeskiajan arkkitehtuurin huomattavampia saavutuksiin kuuluvat goottilaiset tuomiokirkot, jotka nousivat yhdessä nousevan kaupunkikulttuurin kanssa.¹³ Näin myös Turussa tuomiokirkon ja kaupungin kehitys liittyvät toisiinsa ja tukivat toinen toistaan.¹⁴ Niin kuin maaseudulla kirkko oli kylän vaikuttavin rakennus, oli tuomiokirkko kaupungin merkittävin rakennus. Turku ja sen tuomiokirkko kasvoivat yhdessä ja muuttuivat keskiaikaisen hiippakunnan keskuksena pienestä puisesta kirkosta kivistä rakennetuksi kolmi-laivaiseksi hallikirkoksi ja tästä korotetuksi ja laajennetuksi basilikaksi. Lopullisessa muodossaan katedraalin klerestorioikkunoista virtasi valoa kirkkosaliin, jonka lisäksi pylväät ja holvikaaret jakoivat tilan harmoniseksi kokonaisuudeksi, joka yhdisti ja erotti suuren kirkkosalin ja kasvavan pääkuorin lukuisista ja yhä uudelleen rakennetuista kappeleista.¹⁵

Viitteellisiä pohjapiirroksia tuomiokirkon kasvusta keskiajalla.

A – pääalttari; a – sivualttari; K – kastepaikka.

Kyse oli selvästi perinteisestä sakramentaalisesta kirkkotilasta, jonka rakentaminen oli läpi koko keskiajan vaiheittain edennyt prosessi, jonka yhtenäisyyden takasi tekijöiden jakama maailmankuva ja merkitystodellisuus. Mittasuhteiden muutoksesta sekä tilan ja taiteen moninaisuuden ja ilmaisun rikkauden lisääntymisestä huolimatta voidaan perustellusti olettaa, että tilan kokeminen, uskonnollinen merkitys sekä jumalanpalveluselämän vietto säilyivät läpi keskiajan pääpiirteittäin samanlaisina.

¹³ Tadgell 2017, 217.

¹⁴ Gardberg 2000, 87-89; Heikkilä ja Lehmijoki-Gardner 2004, 352; Hiekkänen 2018, 189-191.

¹⁵ Rakennushistoriasta Hiekkänen 2018, 191-201.

Esteettinen vaikutus

Tuomiokirkon esteettinen vaikutus perustui tilan ja valon luomalle poikkeukselliselle kokonaisuudelle. Kirkkoon saavuttiin tyypillisimmin pienen pimeään asehuoneen tai muun eteisen kautta, jonka kautta kulkija vaelsi kohti suurempaa valoa. Mittasuhteiltaan muuta arkitodellisuutta tavattomasti suurempaan sekä tarkasti järjestettyyn tilaan lyijylasien läpi siivilöityvä luonnonvalo sekä pimeänä aikana kirkon alttareilta ja liturgisista keskuksista ja etenkin pääkuorista loistava kynttilöiden ja öljylamppujen katseenkiinnittäjänä toimiva lämmin lepattava valo loivat kokemusta samaan aikaan tuonpuoleisesta mutta tilassa läsnäolevasta yli-luonnollisesta pyhydestä. Jo pelkkä korkeus suuntasi tilaan saapuvan katseen ylös ja ajatukset Jumalan suuruuteen ja tuonpuoleisuuteen. Silmien laskeutuessa lähemmäs ihmisten tasoa ja muiden aistien herätessä kauneuden ja pyhyden kokemusta voimistivat suitsukkeen sekä mehiläisvahakynttilöiden tuoksu, rikkaasti koristellut liturgiset keskuksat ja messupalvelijoiden vaatetus sekä liturgian poikkeuksellinen äänimaailma ensin lähinnä laulettuna mutta sittemmin myös uruilla säestettynä.¹⁶

Symbolinen merkitys

Tilan symbolinen merkitys rakentui sen luoman esteettisen vaikutuksen perustalle. Goottilainen kirkonrakennusperinne ymmärsi kirkkotilan ennen kaikkea Jumalan kaupunkina, jossa Jumala osoitti itsensä kaiken yläpuolelta tulevana jakamattomana valona, joka paljasti jumalallisen järjestyksen myös alhaalla ihmisten keskellä. Tämä sama järjestys oli paljastettu jo Vanhan testamentin temppelin mittasuhteissa ja voitiin johtaa myös esimerkiksi musiikin harmonisista suhteista.¹⁷ Toisin sanoen Jumala ilmoitti itsensä kauneutena ja pyhyytensä niin erityisessä ilmoituksessa kuin yleisesti luomassaan maailmassa, joista molemmista kirkon rakentajat ja kaunistajat todistivat omalla työllään.

Tilan yliluonnolliseen osoittavan todellisuuden ymmärtäminen ei kuitenkaan edellyttänyt korkeaa teologista oppineisuutta, koska tilan ymmärtäminen Jumalan huoneeksi (*domus Dei*) oli kristillisen yhtenäiskulttuurin kautta itsestään selvää. Tuomiokirkko oli samaan aikaan sekä Jumalan että hänen luomansa maailman kuva, jossa lyijylasityöt, maalaukset ja patsaat asettivat kirkkoon saapuneen omalle paikalleen osaksi perimmäisesti samaa hierarkkista ja harmonista kokonaisuutta yhdessä Kristuksen, hänen äitinsä Neitsyt Marian ja muiden pyhien sekä toisten elävien ja kuolleiden kanssa. Kirkon kuvaohjelma liitti pelastushistorian, pyhien elämän ja koko inhimillisen elämänpäiriin yhdeksi kokonaisuudeksi.¹⁸

Jumalan pysyvästä läsnäolosta kirkossa todisti myös messusta ehtoollislevän muodossa säilytetty siunattu sakramentti sekä kuhunkin alttariin sijoitetut pyhänjäännökset, reliikit, jotka liittyivät tuonpuoleisen Jumalan pysyvästi tämän puoleiseksi läsnäoloksi kirkkorakennuksessa. Tämän- ja tuonpuoleisen välinen vuoropuhelu näkyi kirkkotaiteessa myös siten, että tämän puoleinen kauneus ymmärrettiin lopulta vain Jumalallisen todellisuuden esimauksi ja heijastukseksi.¹⁹

Tuomiokirkkojen symbolisesta merkityksestä kaupunkien keskuksena todisti myös se, kuinka ne goottilaisena rakennuskautena useimmiten omistettiin Neitsyt Marialle niin kuin myös Turussa. Kaupungin keskuksen rakennettu Jumalan erityisen läsnäolon paikka edusti kaupunkilaisille turvallisuutta ja rauhaa. Jotkut

¹⁶ Keskiajan kulttuurihistorian lukukirja 1998, 118-120; Hiekkänen 2003, 113-114, 145-146; Hiekkänen 2005, 14-16. Seasoltz 2005, 136-140; Hiekkänen 2018, 206.

¹⁷ von Simson 1989, 21-58; Tadgell 2017, 268.

¹⁸ Seasoltz 2005, 138-139.

¹⁹ Seasoltz 2005, 138-139.

tutkijat ovatkin liittäneet tuomiokirkon sisäisen hämärän kohtumaiseen turvaan, jossa Kristusta itseään kasvatettiin ja jossa kirkon kaikki jäsenet saivat syntynsä. Näin Maria ymmärrettiin kirkon äidiksi samoin kuin kirkko kaikkien kristittyjen äidiksi. Sen sisällä seurakuntalaisten alue eli kirkkolaiva takasi kaikille kristityille turvapaikan elämän myrskyissä: kristityt syntyivät kastemaljassa, heitä kasvatettiin kirkon helmassa ja ruokittiin alttarilta jaettavalla elämänleivällä ehtoollisessa.²⁰

Eletty tila

Keskiajalla seurakunta järjestyi hierarkkisesti samaan tapaan kirkkonsa kanssa. Tämä merkitsi selvää työnjakoa erityisesti pappien ja maallikoiden, mutta myös esimerkiksi säätyjen, ammattikuntien ja papiston eri asteiden välillä.²¹ Työnjako näkyi jo kirkon rakentamisessa siten, että varat rakentamiseen tulivat pitkälti lahjoituksina, joista korvaukseksi sitouduttiin pitämään rukouksia ja messuja lahjoittajien sopimien ihmisten ja aiheiden puolesta. Tämä puolestaan synnytti tarpeen yhä suuremmalle määrälle pappeja ja sivualtareita, joilla messuja saatettiin lukea ja laulaa. Järjestelyllä rahoitettiin sekä tuomiokirkon että tuomiokapitulin erilaisten virkojen perustaminen ja ylläpito siten, että niihin kuului jumalanpalvelustehtäviä tuomiokirkossa.²²

Sama hierarkia ja työnjako näkyi myös laajemmin kirkkotilassa. Tilan horisontaalisessa hierarkiassa pääkuorin alue kuului papistolle, joiden tehtävänä oli alttaripalvelus, jota he suorittivat sekä elävien että kuolleiden, läsnä- ja poissaolevien puolesta.²³

Siinä määrin kuin keskiaikaisesta sisustuksesta voidaan tietää, oli Turun tuomiokirkossa pääkuori todennäköisesti erotettu muusta kirkkotilasta ja jaettu siten, että papisto saattoi istua kuoriaidan erottamassa kuorissa pääalttarin länsipuolella kahdessa rivissä toisiaan vasten. Näistä riveistä ulompi oli korotettu ja kuului korkea-arvoisemmalle papistolle kun taas matalampi sisempi rivi kuului kuoripapeille. Piispanistuini oli hieman erillään eteläpuolella alttaria lähimpänä, kun taas vastaavalla puolella pohjoispuolella istui laulua johtanut *cantor*, jonka johdosta koko pohjoispuolta voitiin kutsua kanttorin puoleksi. Papistoon kuului myös lukkari (*custos, sacrista*), jonka tehtäviin kuului käytännön asioista, jumalanpalvelustarvikkeista ja kellojensoitosta huolehtiminen.²⁴

Pappien lisäksi kuorissa istuivat palveluksissa avustaneet ja laulaneet katedraalikoulun oppilaat. Tuomiokirkko oli pappiskoulutuksen keskus, jonne tulevan papiston tie kävi tuomiokirkon kehämuurissa tuomiokapitulin tapaan sijainneen Turun katedraalikoulun kautta. Koulun ohjelmaan kuului osallistuminen tuomiokirkon rikkaaseen jumalanpalveluselämään. Opiskelijat oppivat siten laulamaan ja lukemaan palvelukset, ja saivat myöhemmin tuomiokirkossa pappisvihkimyksen. Moni heistä myös lienee aloittanut pappisuransa kuoripappina, jonka lisäksi he palasivat tuomiokirkkoon myöhemmin vuosittain saamaan jatkokoulutusta. Tuomiokirkko toimi koko hiippakunnan mallikirkkona, jossa jumalanpalvelusta vietettiin sen kaikessa loistossaan ja jonka jumalanpalveluselämää pitäjänkirkot parhaansa mukaan seurasivat ja sovelsivat paikallisesti. Hiippakunnan yhtenäisyyttä ylläpitivät tuomiokirkon jumalanpalveluksen ohella piispanvirka ja yhteiset kirkolliset kirjat, jotka myös elimellisesti liittyivät tuomiokirkon jumalanpalveluselämään.²⁵

---

²⁰ Seasoltz 2005, 139.

²¹ Taylor 2007, 43-45.

²² Gummerus 1913, 62-63.

²³ Seasoltz 2005, 140.

²⁴ Gummerus 1913, 71-72; Hiekkanen 2018, 205-206.

²⁵ Gummerus 1913, 65-69, 71; Gardberg 2000, 103-104; Heikkilä ja Lehmijoki-Gardner 2004, 355-357.

Tuomiokirkon jumalanpalveluselämä koostui hetkipalveluksista ja messuista, jotka kulkivat toistensa lomassa. Ympäri vuorokautta pidetyt hetkipalvelukset toimitettiin kirkon pääkuorissa ja niihin osallistui siihen velvoitettu papisto. Sen sijaan seurakuntalaiset ottivat enemmän osaa johonkin lukuisista kirkon sivualltareilla toimitetuista messuista, jotka olivat yksinkertaisimmillaan yhden papin tiettyä tarkoitusta varten lukevia palveluksia, joissa seurakunnan läsnäolo ei ollut välttämätöntä. Poikkeuksen tästä muodosti pääalttarilla toimitettu päämessu, jolloin ei saanut olla muilla alttareilla messuja ja johon koko papiston oli osallistuttava.²⁶ Jaakko Gummerus kuvaa sen kulkua seuraavasti:

Papisto tuli taaskin kuoriin juhlasaatossa, joka usein ja varsinkin juhlina teki ensin kierroksen ympäri kirkkoa. Siinä kannettiin krusifiksia, lippua, jossa oli kirkon suojeluspyhimyksen kuva, kynttilöitä j.n.e. Eellimmäisinä (sic.) kulkivat kuoripojat ja kirkonpalvelijat, sitten papisto, viimeisenä piispa, hiippa päässään ja paimensauva kädessään. [--] Kuorissa asettuivat papit tavallisille paikoilleensa.

Sillä välin oli liturgi sakaristossa valmistautunut pyhää toimitusta varten (*preparatio ad missam*). Loistavat messuvaatteet puettiin hänen yllensä, jonka aikana hän luki rukouksia. Sitten lähtee, kuorin kirkossa jo laulaessa messun *introitus*-antifonia, sakaristosta pieni juhlasaatto kuoriin ja pääalttarille: ensimmäisenä suitsutusastiaa kantava pappi, sitten kaksi kirkonpalvelijaa kantaen sytytettyjä kynttilöitä, sen jälkeen evankeliumikirjaa kantava alidiakoni ja viimeisenä liturgi, rinnallaan toisella puolen pappi, toisella diakoni. Alttarille saavuttuaan liturgi luki synnintunnustuksen itsensä ja avustajainsa puolesta, siunasi suitsutuksen, laski pyhät kirjat alttarille ja suitsutti sitä; diakoni otti suitsutusastian hänen kädestään ja suitsutti sillä itseään.

Sitten varsinaisesti alkaa messu, jonka yleiskulku on siksi tunnettu, ettei se tässäkään kaipa seikkaperäistä esitystä. Sen perättäiset osat ovat *Kyrie*, *Gloria majus*, *Collecta*, *Epistola*, *Graduale* ja siihen liittyvä sekvenssi, *Evangelium*, *Credo*, *Prefatio* ynnä *Sanctus*, laaja *Canon missae* monine rukouksineen, koko messun huippukohta, jossa myös konsekraatio (sic.) tapahtuu, sekä lopuksi *Communio* ja *Postcommunio*. Juhlallisesti vuorottelee liturgin ja kuorin laulu ja messuaminen, jonka vain raamatullisissa leksioneissa (sic.) keskeyttää tavallinen lukeminen. [--] Erittäinkin nuo ihanat, mahtavasti laulettu hymnit ja sekvenssit ne päämessulle antoivat sen erikoisen leiman.

Usein – luultavasti joka sunnuntai – pidettiin tuomiokirkossa saarna, mutta sen ei tarvinnut olla liitetty yhteyteen pää- tai muun messun kanssa. Joskus se pidettiin kirkon ulkopuolella, muurien suojaamalla alueella, jonne oli sijoitettu saarnatuoli ja penkki.²⁷

Tavallinen seurakunta osallistui messuun seuraamalla, kuuntelemalla mutta ennen muuta katselemalla ja osallistumalla rukouksiin omin rukouksin ja yhteisin vastauksin. Messun liturgian kieli oli latina, mutta poikkeuksen tästä muodosti keskiajan Suomessa kansankielinen saarna, jonka edellä saatettiin lukea evankeliumi uudestaan toisen kerran kansankielillä sekä kansankieliset peruserukoukset Isä meidän, Enkelin tervehdys ja uskontunnustus. Seurakunnan rukoukseen kuuluivat myös eleet kuten polvistuminen, ristinmerkin tekeminen ja päänpaljastaminen. Yhteistä toimintaa seuraamalla opittiin toimimaan tietyllä tavalla, mutta myös kysymään ja ymmärtämään miksi niin tehtiin.²⁸

Ehtoollisen nauttiminen tapahtui useimmiten yhdestä kolmeen kertaan vuodessa ja sen edellytyksenä oli papille suoritettu korvarippi. Yleensä messun huippuhetki seurakuntalaiselle oli kohotetun siunatun ehtoollisleivän näkeminen eli elevatio, jota pidettiin visuaalisena kommuuniona. Tämä juonsi juurensa antiikin

---

²⁶ Gummerus 1913, 73-78.

²⁷ Gummerus 1913, 79-80.

²⁸ Hiekkänen 2003, 149-151.

näkemisen teoriasta, jossa katsominen ymmärrettiin aktiiviseksi tapahtumaksi, jossa katsojan silmästä lähti valo, joka törmätessään ulkoiseen objektiin palasi takaisin katsojan silmään ja synnytti kuvan.²⁹ Edelleen esimodernina aikana ihmisten mieltä voidaan pitää nykyisestä näkökulmasta katsottuna sillä tavalla huokoisena, että asioiden ymmärrettiin vaikuttavan ihmiseen suoraan läheisyyden perusteella toisin kuin valistusta seuranneen käsityksen mukaan aistihavaintojen välityksellä kriittisen mielen kautta. Tämä selittää osaltaan niin pyhien kuin pahojen asioiden läheisyyden vaikutuksen ihmisiin niin kirkon pyhien toimitusten, sakramenttien ja pyhänjäännösten osalta kuin vastaavasti kiroamisen, noituuden ja pahansilmän kohdalla.³⁰

Kaikki nämä vaikuttivat sekä kirkon rakenteeseen että siellä vietettyyn elämään. Hyvän esimerkin pyhien asioiden läheisyyden merkityksestä antavat kulkueet ja esimerkiksi vihkiveden käyttö, jolla pirskotettiin sekä papistoa että seurakuntalaisia ennen palvelusten alkua. Kulkueiden samoin kuin pyhiinvaeltajien liikuminen kirkossa oli otettu huomioon pääkuorin kiertävän kuorikäytävän, *ambulatorion* muodossa, joka mahdollisti sekä pääalttarin kiertämisen, että sen takana oleville sivualttareille pääsyn kirkossa vietettyjen toimitusten aikana. Kirkon ulkoseiniä taas kiersi sivualttareiden sarja, joiden alttarit oli omistettu jollekin tiettylle pyhälle tai uskonnolliselle funktiolle. Kussakin keskiaikaisessa alttarissa oli jokin pyhänjäännös, reliikki, ja usein alttarin päällä tai yhteydessä alttarikaappi, johon kuului kuvia ja patsaita ja mahdollisesti myös lisää pyhänjäännöksiä, joiden tehtävänä ei ollut ainoastaan opettaa vaan myös suunnata yksityistä hartaudenharjoitusta.³¹

Tavallisen kirkkokansan osallistumismahdollisuuksiin kuuluivat myös kirkolliset toimitukset, joista kaste sijoittui upottamiseen käytetyn kastealtaan, *fontin*, äärelle. Turun tuomiokirkossa tämä saattoi sijaita keskiajalla kirkkosalin länsiosan pohjoispuolella, keskilaivan yhdeksännessä holvivälissä. Tässä kohden kaste-paikka poikkesi tuomiokirkossa merkittävästi suomalaisesta pitäjänkirkosta, jossa kasteallas sijoittui eteläpuolella olleen asehuoneen ja siten pääsisäänkäynnin lähistölle.³² Ehkä mittaluokaltaan huomattavasti suuremmassa tuomiokirkossa kyse oli enemmän käytännön sanelemasta ratkaisusta, jonka lisäksi oletetun kaste-paikan yhteydessä oli jo keskiajalla pohjoinen sisäänkäynti.

Avioliittoonvihkiminen puolestaan kuului niihin harvoihin kertoihin, kun kirkkokansalla oli mahdollisuus päästä kirkon pääkuoriin. Tuomiokirkosta löytyi tähän tarkoitukseen kuoriin asetettavat morsiuspenkit. Kuorissa oli muutoin kiinteinä kalusteina palveluksissa käytettyjä lukupulpetteja ja saarnatuoli, jonka lisäksi myös kirkkomaalle saatettiin tarvittaessa siirtää istuimia siellä pidettyjen saarnojen kuulemista varten.³³

Kirkkosali ei ollut myöhempään tapaan täytetty istuimilla, vaan tila oli rakennettu erityisesti liikettä varten ja siten periaatteessa vapaasti käytettävissä. Tilan käyttöä ohjasi kuitenkin tietty sosiaalinen tapa ja hierarkia. Selkeän esimerkin tästä tarjoaa tuomiokirkkoon keskiajan lopulla hankittu kuninkaantuoli, jonka lisäksi toisaalta tiedetään säilyneen keskiaikaisia komeasti koristeltuja herraspenkkejä. On myös arveltu, että tavallisilla seurakuntalaisilla on saattanut olla käytettävissään jonkinlaisia istuimia tai tukia, mutta näiden mahdollinen sijainti ei ole ollut myöhempään tapaan määrättyä. Voidaan silti olettaa, että sosiaalisessa hierarkiassa korkeimmalle sijoittuneet asettuivat lähemmäksi kuoria, josta etäämmälle asema hierarkiassa laski. Kirkkoon sijoittumista on voinut määrittää myös kirkon lattian alle sijoitettu hautapaikka, joka on saattanut

²⁹ Hiekkänen 2003, 151; Seasoltz 2005, 140-141.

³⁰ Keskiaikaisesta maailmankuvasta ja huokoisesta mielestä Taylor 2007, 25-40.

³¹ Hiekkänen 2003, 132-33, 147-148.

³² Hiekkänen 2005, 12-14; Dhima 2009, 41; Hiekkänen 2018, 208.

³³ Hiekkänen 2018, 206.

antaa suvulle luonnollisen paikan kirkossa.³⁴ Kirkko tarjosi siten jokaiselle yhteiskunnan jäsenelle oman paikkansa osana kirkko- ja yhteiskuntaruumista ja lopulta myös mahdollisen hautapaikan.

Jumalanpalveluksen matriisi

Keskiajan tuomiokirkko oli kiistämättä Kieckheferin perinteinen sakramentaalinen tila, joka palveli jumalanpalveluksen matriisista selvimmin temppeleorientaatiota. Tämä käy ilmi esimerkiksi muualta tunnetuista kirkon vihkimyksen rukouksista, joissa rukoiltiin, että kirkko voisi toimia Jumalan huoneena; kunnioittaa niitä pyhimyksiä, joiden reliikkejä sen alttarit pitivät sisällään; että papit voisivat toimittaa siellä kiitosuhria; että uskolliset voisivat täyttää siellä lupauksensa; ja että he voisivat saada syntinsä anteeksi ja tehdä parannusta.³⁵ Kyseessä ei ollut vain toiminnallinen paikka, joka mahdollisti seurakunnan yhteisen kokoontumisen ja Jumalan kohtaamisen ihmisten keskellä, vaan tila joka itsessään todisti Jumalan läsnäolosta kansansa keskellä ja jossa kansa kantoi oman uhrinsa Jumalalle papiston kaikkien puolesta toimittamana.

Edellä kuvattu ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteivätkö matriisin muut orientaatiot olisi toteutuneet tilassa omalla tavallaan:

Synagoga-piirteistä vastasi tuomiokirkon elämässä ennen muuta kansankielinen saarna, katedraalikoulun opetustoiminta sekä muu kansanopetustoiminta, joka liitti tuomiokirkon elämän kasvavaan kaupunkikulttuuriin ja jonka järjestämisessä kunnostautuivat Turussa erityisesti dominikaanit. Kerjäläisveljet takasivat näin luostariperinteen henkilökohtaisen kristillisen mystiikan välittymisen osaksi kaupunkien maallikoiden elämää, mikä osaltaan takasi pääsyn parhaan eurooppalaisen ymmärryksen ja maailmankuvan pariin.³⁶

Kodin piirteet toteutuivat erilaisten yhteisöjen elämässä. Periaatteessa tuomiokirkko oli etenkin sen papiston yhteisö, mutta osana kirkon elämää kyllä omine alttareineen, hengelliset sääntökunnat ja katedraalikoulu loivat omat yhteisönsä, joiden elämä limittyi ja lomittui tuomiokirkon yleiseen elämänmenoon. Voimakasta yhteisöllisyyttä loi myös yhteinen maailmankuva ja koko yhteiskunnan läpäissyt sama käsitys liturgisesta ajasta, jota kirkkovuoden paastot ja juhlat rytmittivät.

Erämaan teemat toteutuivat ennen kaikkea luostarielämään sitoutuneiden kilvoittelijoiden kohdalla, jonka lisäksi tavallisen seurakunnan osallistumisessa muun muassa henkilökohtaisten hartaudenharjoitusten ja pyhiinvaellusten osalta voidaan nähdä erämaahengellisyden piirteitä.

---

³⁴ Hiekkänen 2003, 132-33, 146-147; Hiekkänen 2018, 206.

³⁵ Reynolds 1995, 59.

³⁶ Heikkilä ja Lehmijoki-Gardner 2004, 360-364; Tadjell 2017, 255-257.

b. Luterilaisen tuomiokirkon synty ja kehitys

Jos Turun tuomiokirkon muotoutuminen keskiaikaiseksi katedraaliksi tapahtui vaiheittain, pitkän orgaanisen kehityksen kautta, samaa voidaan sanoa kirkon muutoksesta protestanttiseksi tuomiokirkoksi. Muutoksia voidaan seurata kolmella eri tasolla.

Ensimmäinen näistä oli nopea hallitsijajohtoinen reformaatio, joka muutti kirkkoinstituution aseman ja toimintaedellytykset yhteiskunnassa hyvin nopeasti kirkon omaisuuden haltuun ottamisen sekä verotusoi-keuden viemisen myötä.³⁷ Laajemmassa elämänpiirissä pappien erityisasema muuttui selibaattivaatimuk-
sen poistuessa sekä luostarkilvoittelun päättyessä ja perhe-elämän arvostuksen noustessa. Käytännössä papit säilyttivät edelleen erityisaseman samalla, kun kaikkia kunniallisia ammatteja pidettiin kutsumustöinä ja avioliittoa erityisenä maallisen elämänpiiriin kuuluvana pyhänä asiana.³⁸ Tämä muutos ei kuitenkaan poistanut yhteiskunnallista hierarkiaa vaan lähinnä yksinkertaisti sen. Papit muodostivat edelleen oman sääätynsä hallitsijan korvatessa käytännössä paavin kirkon ylimpänä johtajana. Kyse ei ollut niinkään siitä, että hallitsija olisi pyhitetty kirkon johtoon, vaan siitä että kirkko sekularisoitiin maallisen esivallan kaitsentaan.³⁹

Toinen taso oli pappisjohtoinen teologinen muutos, jonka juurtuminen ja vaikutukset ottivat aikansa. Muutoksen keskiössä oli Lutherin löytö uskonvanhurskaudesta. Teologiassa mielenkiinto ei kohdistunut enää Jumalan olemukseen sinänsä vaan hänen armollisuuteensa yksittäistä ihmistä kohtaan. Ihmisiä taas ei enää tarkasteltu niinkään luonnon ja armon vaan lain ja evankeliumin, kirjaimen ja hengen, tekojen ja uskon sekä vankeuden ja vapauden näkökulmista. Kirkkokaan ei enää ollut sama itsenäinen vallankäyttävä ja 'valtio valtiossa' kuin aiemmin, vaan sen ihanteeksi tuli yleisen pappeuden perusteella kaikista kastetuista kristityistä koostuva uudistunut yhteisö. Sakramenttien osalta painotus muuttui puolimekaanisista armonvälittäjistä Jumalan sanaan perustuviksi armonvälineiksi, jotka antoivat uskoville sen minkä lupasivat.⁴⁰

Muuttunut uskonymmärrys johti merkittävään muutokseen kirkon jumalanpalveluselämässä ja yksittäisten kristittyjen hartaudenharjoituksessa. Merkittävimpana muutoksena oli messu-uhriajatuksen ja tätä myötä yksityisten messujen ja sivaalittareiden poistaminen. Koska jumalanpalveluksen tuli olla ymmärrettävä ja avoin kaikille kristityille, vaihtui messun kieli latinasta kansankielille ja saarna nousi uuteen arvoon. Kirkkokaan oli tästä lähin tervetullut nauttimaan ehtoollisen molemmissa muodoissa. Hyvien töiden kritiikki johti monien aiemmin suosittujen hartauden harjoittamisen tapojen kieltämiseen. Näihin kuuluivat pyhien kunnioittaminen ja avuksihuutaminen, erilaisten paastojen ja juhlien viettämiset, pyhiinvaellukset, kulkueet, sie-
lunmessut, reliikit sekä pyhän veden ja amulettien käyttö.⁴¹ Reformaation muutosta onkin joskus kuvattu taivaan tyhjenemisellä ja kiirastulen sammumisella.

Papisto sovitti uuden opin jumalanpalveluselämään kansankielisten käsikirjojen avulla, jotka ilmestyivät ensin ruotsiksi ja sitten suomeksi. Mikael Agricolan käännösten myötä papin oli 1500-luvun puoliväliin mennessä mahdollista toimittaa suomeksi jumalanpalvelus vaihtuvine osineen, lukea sen Uuden testamentin

---

³⁷ Gardberg 2000, 134-136; Hiekkänen 2005, 175.

³⁸ Küng 1995, 541.

³⁹ Küng 1995, 565-566.

⁴⁰ Küng 1995, 540-541.

⁴¹ Küng 1995, 541.

lukukappaleet ja hoitaa seurakuntalaisten kirkolliset perustoimitukset.⁴²

Uusi jumalanpalveluselämä oli keskiaikaista merkittävästi yksinkertaisempi ja keskittyi kirkon pääalttarille ja saarnatuoliin. Sen viettämiseen ei enää tarvittu, eikä saanut käyttää vihkivettä, suolaa, vahaa, suitsuketta tai piispan siunaamaa öljyä, krismaa, ei myöskään monia tekstiilejä eikä välineitä, jotka saatettiin takavarikoida kruunulle. Reformaation edetessä sekä kirkon köyhtyessä ja etelän yhteyksien vaikeutuessa käytiin jopa keskustelua ehtoollisviinin välttämättömyydestä, mutta siitä päätettiin pitää kiinni. Samoin vakiintui ohjeeksi se, että liturgian alttaripalveluksen toimitti vain yksi pappi, ja jos esimerkiksi ehtoollisen jakoon tarvittiin toista pappia, ei hän pukeutuneet liturgisiin vaatteisiin.⁴³

Ehkä eniten huomiota kirkkokansan keskuudessa uudessa jumalanpalveluksessa kiinnitti ehtoollisrukouksen lukeminen kansankielellä ja asetussanojen lukeminen kuuluvasti aiemman hiljaisen lukemisen sijasta. Huomio jumalanpalveluksessa keskittyi yhä enemmän saarnaan, jonka tuli opettaa kirkkokansalle uskon perusteita.⁴⁴ Kolmas pitkäkestoisin muutos koskikin kansanuskonnollisuutta, ajattelua ja tapakulttuuria. Reformaation pääosin maltillinen ja hidas eteneminen varmisti sen, kuinka seurakuntalaisten mielissä ja tavoissa vaikuttivat myöhäiskeskiaikaiset katoliset perinteet vielä pitkään uudempien reformatoristen opetusten kanssa jälkimmäisten voimistuessa aikaa myöten.⁴⁵

Reformaatiokauden muutokset voidaan tiivistää siten, että 1500-luvun alkupuoli aloitti hallitsijavetoisen kirkon köyhtymisen sekä pappisvetoisen muutoksen teologiassa ja jumalanpalveluselämässä. Tämä yhdessä aiempien tuhojen ja tulipalojen kanssa johti tuomiokirkon kehoon kuntoon ja ylläpitoon. Keskiaikainen loisto himmeni, jumalanpalvelukset keskittyivät pääalttarilta ja saarnatuolista toimitettuun liturgiaan, jota täydensivät kirkolliset toimitukset. Sivukappaleiden sielunmessut sekä niitä varten käytetyt sivualltarit ja pyhänjäännökset korvautuivat vähitellen varakkaiden hautapaikoilla ja muistomerkeillä. Köyhemmät seurakuntalaiset saivat viimeisen lepopaikkansa kirkon ulkopuolelta kirkkomaalta tai kauempaa jonkin toisen kirkon yhteydestä.⁴⁶

Sisätilaa jäsentämään tulivat kirkkosalin täyttäneet veistetyt kirkonpenkit, jotka asettivat seurakuntalaisen paikoilleen sanankuulijoiksi. Penkit ilmensivät ja ylläpitivät yhteisön sosiaalista hierarkiaa, joka vain selveni 1600-luvun kuluessa numeroitujen penkkien ja penkkijärjestyksen myötä. Jako tapahtui sekä sosiaalisesti etäisyytenä alttarista että sukupuolen perusteella naiset pohjois- ja miehet eteläpuolella kirkkosalia.⁴⁷

Kansankieliset palvelukset merkitsivät nyt myös ensi kertaa kaksikielisyyden todellista esiin tulemistä, kun jumalanpalveluksia toimitettiin sekä suomeksi että ruotsiksi. Kirkko saattoikin täytyä jumalanpalvelusten vähennyttyä vain sunnuntaisin ja pyhäpäivinä vietettyihin palveluksiin, joita järjestettiin samana päivänä neljä, jotta kaikki mahtuisivat niihin osallistumaan.⁴⁸

Ruotsin suurvaltakausi 1600-luvulla toi mukanaan uuden rakentamisen ja loiston. Tuomiokirkon keskiaikainen kuori purettiin ja pääalttari siirrettiin Kaikkien Pyhien kappelin äärimmäiseen itäseinään verrattain

⁴² Pirinen 1991, 283-285, 293; Gardberg 2000, 133.

⁴³ Pirinen 1991, 306-307, 293; Gardberg 2000, 132-133; Laitinen 2004, 136; Laitinen 2017, 224, 228.

⁴⁴ Pirinen 1991, 358-359, 293.

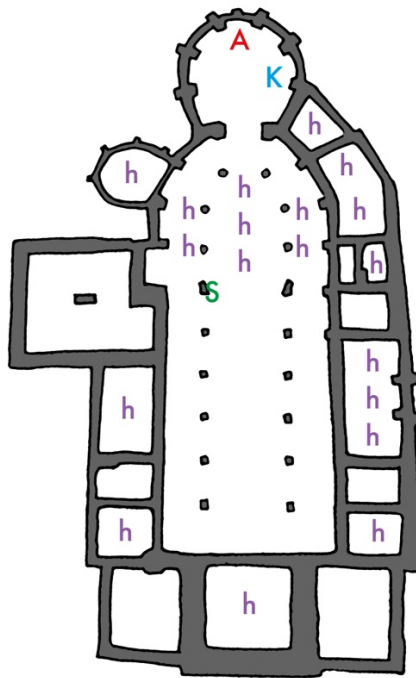
⁴⁵ Tuhkanen 2005, 121.

⁴⁶ Gardberg 2000, 135-137.

⁴⁷ Gardberg 2000, 135-136; Foley 2008, 257-258; Kaisti 2017, 23; Pajunen 2021b.

⁴⁸ Gardberg 2000, 137.

myöhäisessä vaiheessa vasta vuonna 1649.⁴⁹ Samalla kasteen toimituspaikka siirtyi uuteen pääkuoriin ja pääalttarin keskiaikainen alttarikaappi korvattiin uudella alttarilaitteella, joka kuitenkin tuhoutui vuoden 1681 tulipalossa.⁵⁰ Ruotsin suurvaltakauden muutokset: alttarin siirron, uudet saarnatuolit, alttarilaitteet ja urut kustansivat yksityishenkilöt. Muutoksen motivaattorina toimi sielunpelastuksen sijaan kotiseuturakkaus sekä oman suvun ja perheen aseman ja muiston vaalimisesta, jonka tuloksena syntyi Suomen oloissa ainutlaatuista barokin loistoa keskiaikaisessa ympäristössä.⁵¹ Uusi vauraus näkyi erityisesti hautapaikoissa ja niihin liittyneessä esineistössä, joka laajeni jopa kirkon keskiaikaisten seinien ulkopuolelle vuosisadan puolivälissä muuratun Kaikkien Pyhien kappelin muotoa jäljittelevää Kankaisten eli Kaarina Maununtyttären hautakappelin muodossa. Tämän lisäksi esimerkiksi tornihallin lattiaa korotettiin, jotta sen alle voitiin muurata uusia hautoja.⁵²

*Viitteellinen pohjapiirros 1600-luvun lopun tuomiokirkosta. A – alttari, K – kaste-
paikka, S – saarnatuoli, h – hautapaikkoja.*

Tuomiokirkko nousi uuteen kukoistukseen 1700-luvun taitteeseen mennessä, jolloin se oli luterilaisen ajan loistonsa huipulla. Turulla oli tuolloin koko Ruotsin valtakunnassa poikkeuksellisesti sekä piispa että maaherra, porvaristo, käsityöläisiä ja yliopisto, jolla oli kiinteät yhteydet kirkkoon.⁵³ Kirkon käytössä tämä näkyi vaikkapa siinä, kuinka Ursulan kappelin keskiajan lopun kirjasto sai reformaation jälkeen lisäkättöä muun muassa siellä kokoontuvasta tuomiokapitulista.⁵⁴

Käänne tuli kuitenkin pian isonvihan ja kirkkoa ja sen ympäristöä kohdanneen ryöstelyn ja tuhoamisen myötä. Rauhan palattua kirkkoa pystyttiin jonkin verran korjaamaan entisten lahjoittajien uusien lahjoitusten avulla, mutta aiempaan loistoonsa se ei enää palannut. Yhteiskunnallisesta muutoksesta 1700-luvulla

⁴⁹ Gardberg 2000, 187; Laitinen 2017, 231.

⁵⁰ Pirinen 1996, 84; Hiekkänen 2005, 181; Dhima 2009, 42-43.

⁵¹ Gardberg 2000, 186.

⁵² Kaisti 2017, 69, 121; Hiekkänen 2018, 195.

⁵³ Gardberg 2000, 134-135; Hiekkänen 2005, 190-191.

⁵⁴ Kaisti 2017, 119.

kertoo kuitenkin se, että kirkon lahjoituksista ottivat yhä suuremman vastuun aateliston sijaan nouseva porvaristo, joka myös lunasti itselleen kirkosta hautapaikkoja. Muuttuva aika näkyi tekniikan kehityksessä, jonka myötä kirkko sai tarkkaa aikaa näyttäneet tornikellot ja ukkosenjohdattimen. Ainoa suurvaltakauden jälkeen keskiaikaisen ulkoseinän puhkaiseva uusi rakennelma on kuvaavasti vuoden 1773 ruiskuhuone, joka osoittaa orastavan modernisaation tuomaa painopisteen vähittäistä siirtymistä uskonnollisesta ja esteettisestä puhtaasti toiminnalliseen ja käytännölliseen. Kirkko säilytti siten vuoden 1827 paloon saakka hyvin pitkälle 1600-luvun tuomien muutosten mukaisen ulkoasun.⁵⁵

Esteettinen vaikutus ja symbolinen merkitys

Muutos esteettiseen vaikutukseen eteni luterilaisen reformaation myötä vähitellen. Myöhäiskeskiajan loisto himmeni kirkkotilassa etenkin tuomiokirkon sivualttarien sekä muun rikkaan esineistön poistamisen myötä 1500-luvulla, mutta kasvoi sitten uudelleen suurvaltakauden yksityisten lahjoitusten sekä tilamuutosten myötä. Näistä merkittävimpiä olivat keskiaikaisen pääkuorin purkaminen ja pääalttarin siirtäminen äärimmäiseen itään Kaikkien Pyhien kappelin itäseinälle, salin täyttäminen järjestetyillä penkkikortteilla ja saarnatuolin kohottaminen kirkkosaliin selvästi seurakuntalaisten yläpuolelle.

Muutokset korostivat tuomiokirkon valtavia mittasuhteita ympäristön muihin tiloihin verrattuna sekä tilan tarkkaa ja selkeää hierarkiaa uudella tapaa, jossa kirkon kaikkien pyhin alue oli entistä tarkemmin keskittynyt sanan ja sakramenttien liturgisiin polttopisteisiin alttarille ja saarnatuoliin, jotka olivat samaan aikaan sekä selvästi näkyvillä mutta myös erotettuja ja etäisiä. Tässä mielessä muutokset johtivat Jumalan tuonpuoleisuuden korostamiseen, joka kuitenkin tuli läsnäolevaksi jumalanpalveluksen toiminnan eli saarnatun sanan ja jaettujen sakramenttien kautta.

Jotakin tästä läsnäolon muutoksesta voidaan nähdä siinä, kuinka keskiaikaiset alttarikaapit muuttuivat 1600-luvun kuluessa yksittäisten lahjoittajien antamiksi epitafiaalttarilaitteiksi ja sittemmin vuosisadan loppua kohden ja 1700-luvulla seurakuntien itsensä hankkimiksi alttaritauluiksi.⁵⁶ Samalla keskiaikainen paikkaan ja esineistöön sijoittunut tämänpuoleinen pyhyys muuttui vähitellen käsitteellisemmäksi tuon puoleiseen pyhyteen viittaavaksi kirkkotaiteeksi. Välittäjänä vihittyjen alttareiden, patsaiden ja reliikkien maailmasta alttaritaulujen toisaalle osoittavaan kuva-aiheeseen toimi 1600-luvun barokkiveistokoristelua sisältäneet useimmiten ristiinnaulitsemisesta ja ehtoollisen asettamisesta kuvanneet alttarilaitteet, jotka oli lahjoitettu omien rakkaiden muistoksi ja suvun kunniaksi.⁵⁷ Samalla pyhien esirukousten pyytäminen muuttui seurakuntalaisten omaksi edesmenneiden muistamiseksi, jota tuomiokirkon lukuiset haudat ja hautakappelit vahvistivat.

Suhtautuminen tilan pyhyteen oli joka tapauksessa läpi reformaation juurtumisen jossakin määrin ambivalenttia, koska luterilaiseen opetukseen kuului yhtäältä sen korostaminen, että Jumala oli läsnä kaikkialla ja että kirkon lopulta pyhittivät sana ja sakramentit eli siellä tapahtuva pyhä toiminta. Toisaalta vanhat tilan pyhyteen liittyvät painotukset jatkoivat elämäänsä pitkään vielä reformaation jälkeenkin, mikä näkyy esimerkiksi kirkon vihkimisen paluuna kirkollisten toimitusten kokonaisuuteen ja kirkkorauhaan liittyvissä rangaistuksissa, joihin vaikutti teon etäisyys alttarista.⁵⁸

⁵⁵ Gardberg 2000, 187, 190-202; Kaisti 2017, 61; Niitemaa 2017, 175-177.

⁵⁶ Pirinen 1996, 131-132.

⁵⁷ Tuhkanen 2005, 121-125; Pirinen 1996, 132.

⁵⁸ Tuhkanen 2005, 124-125; Laitinen 2004, 143.

Eletty tila

Luterilainen jumalanpalvelus kehittyi koko reformaatiokauden, mutta jo Mikael Agricolan vuoden 1549 messun rakenne antaa jo hyvän käsityksen sen suunnasta:

I VALMISTAVA OSA

1. Seurakunnan rippi ja kehotus ehtoollisvieraille
2. Papin rippi (*confiteor* ja *misereatur* latinaksi)

II JOHDANTO

3. Psalmi, rukous tai virsi (*introitus*)
4. Herra armahda, Kunnia ja kiitosvirsi (*Kyrie, Gloria* ja *Laudamus*)
5. Vuorotervehdys ja päivän rukous (*salutatio* ja kollehta)

III SANA

6. Epistola
7. Päivän virsi (*graduale*)
8. Evankeliumi
9. Saarna ja uskontunnustus (*homilia* ja *credo*)

IV EHTOOLLINEN

10. Ehtoollisrukous (vuorotervehdys, prefaatio, asetussanat – sisältää elevaation)
11. Pyhä (*Sanctus*)
12. Isä meidän (*Pater noster*)
13. Vuorotervehdys ja Jumalan Karitsa (*salutatio* ja *Agnus Dei*)
14. Kehotus ehtoollisvieraille
15. Ehtoollisen vietto (*communio*)
16. Vuorotervehdys ja kiitosrukous (*salutatio* ja postkommuuniokollehta)

V PÄÄTÖS

17. Vuorotervehdys ja ylistys (*salutatio* ja *benedicamus*)
18. Siunaus⁵⁹

Agricolan messussa on näin nähtävissä luterilaisen jumalanpalveluksen peruspiirteet, jossa korostuvat sekä saarna että ehtoollinen ja rippi näille valmistavana toimituksena. Aikaa myöten palvelus yksinkertaistui entisestään ja keskittyi sanan opettamiseen, jota edelsi erillinen rippitoimitus. Ripissä puolestaan korostuivat katekismuksen osaamisen tiedolliset piirteet yksittäisen omantunnon tutkimisen ohella.⁶⁰

Messu säilyi sunnuntain pääjumalanpalveluksen muotona, joskin muuttui sanajumalanpalvelukseksi, jollei sille tullut ehtoollisvieraita. Tämä korosti sitä, kuinka messun viettämiseen tarvittiin sekä pappi että seurakuntalaiset ja keskitti jumalanpalvelukset sunnuntaihin sekä pyhäpäiviin, jolloin seurakuntalaiset voitiin vel-

---

⁵⁹ Mikael Agricolan messu 1549.

⁶⁰ Laasonen 1991, 70-72, 166-167, 232-233.

voittaa niihin osallistumaan. Ehtoolliselle tulemista valvottiin sitä edeltäneellä ripillä. Musiikki oli edelleen tärkeää ja jatkoi keskiaikaista perinnettä aina siihen saakka, kunnes kansakielinen virsi alkoi kehittyä ja voimistua.⁶¹

Luterilainen kirkkotila vakiinnutti kirkonpenkeistä seurakuntalaisten tilan ja asetti heidät omille paikoilleen. Keskiajan visuaalinen uskonnonharjoitus muuttui samalla reformaation auditiiviseen sanan kuulemiseen. Penkeistä kuuli ja näki ennen muuta saarnatuoliin ja melko lailla huonommin alttarille. Tämän lisäksi esimerkiksi saarnajumalanpalvelus oli mahdollista toimittaa kokonaan saarnatuolista.⁶² Muutoin luterilaisen puhdasoppisuuden ohjeet kiinnittivät myös papin toiminnan tiettyihin paikkoihin, jolloin ylimääräisestä liikkeestä tuli vähitellen kirkkotilassa häiriö, josta pyrittiin ohjein ja kurinpidolla eroon.

Liikkeen vähetessä vähäinenkin liike voimistui. Pääalttarin siirryttyä keskiaikaisesta kuorista Kaikkein Pyhien kuoriin äärimmäiseen itään, vaelsi messua toimittava pappi ehtoollisrukousta varten kaikkein pyhim-pään pääalttarille, jossa hän käytännössä toimitti koko seurakunnan puolesta palveluksen. Reformaation muutoksena kirkkokansa pääsi nyt kuitenkin kuoriin nauttimaan ehtoollisen papin kutsusta. Pyhyys tiivistyi ja keskittyi tässä järjestelyssä kohti alttaria, jonka eteen tuli rakentaa alttarikehä ja polvistumiskaide, joka käytännössä erotti edelleen seurakuntalaisille sallitun pyhän paikan papillista palvelua varten varatusta kaikkein pyhimmästä.⁶³

Ehtoolliskäytännöt kantoivat vielä pitkälle keskiaikaisia tapoja ja merkityksiä. Seurakuntalaisilta perittiin vielä pitkään ehtoollisen nauttimisessa viinimaksu, jonka lisäksi seurakuntalaiset saattoivat tuoda ehtoolliselle tullessaan oman uhrilahjansa alttarille. Ehtoolliselle osallistumista myös valvottiin ja edellytettiin seurakuntalaisilta vähintään kerran vuodessa. Jumalanpalveluksessa sitä vastoin tuli käydä joka sunnuntaina, joskin tämä tapa alkoi kauden loppua kohden murtua, eikä täysi jumalanpalvelusaktiivisuus toteutunut missään vaiheessa. Valvonnan kohteena olikin lähinnä pitkäaikaisten poissaolojen ilmaantuminen.⁶⁴

Seurakuntalaiset jatkoivat aiempaa perinnettä myös siinä, ettei luterilaisen ortodoksian ihanteiden mukainen hyvä tapa, kuri ja järjestys aina toteutunut, vaan penkeissä saatettiin seurustella naapureiden kanssa ja käydä kiistaa kunkin oikeasta paikasta. Jumalanpalveluksen rauhan saattoivat myös rikkoa niin kirkossa juoksentelevat koirat kuin käytännönpiloja tekevä nuoriso.⁶⁵

Elämä tuomiokirkon suojissa liittyi edelleen syvin sitein laajempaan yhteiskuntaan ja ympäröivään kulttuuriin. Tuomiokirkon yhteys korkeimpaan opetukseen jatkui reformaation yli ja sai uusia muotoja, kun yliopiston perustamisen jälkeen teologisen tiedekunnan professoreista sekä filosofian tiedekunnan palkkapitäjästä nauttivista pappisprofessoreista tuli Ursulan kappelissa kokoontuvan tuomiokapitulin jäseniä. Tuomiokirkon, yliopiston ja tuomiokapitulin yhteys toteutui saumattomasti myös siitä syystä, että ensimmäinen teologian professori oli samalla Turun kirkkoherra ja tuomiorovasti.⁶⁶

---

⁶¹ Laasonen 1991, 164, 232; Pirinen 1991, 358-359, 293; Häkkinen 2017, 242.

⁶² Laitinen 2017, 233-235.

⁶³ Laitinen 2017, 231-233.

⁶⁴ Laasonen 1991, 69-72, 162-163, 233-234; 323-324; Tuhkanen 2005, 125-126.

⁶⁵ Laasonen 1991, 162-163, 232; Laitinen 2017, 235.

⁶⁶ Heininen 2000, 164-165.

Reformaation seurauksena tuomiokirkko muuttui Kieckheferin perinteisestä sakramentaalisesta tilasta aika myöten yhä enemmän perinteiseksi protestanttiseksi tilaksi. Tilassa korostuivat siten sekä temppeli-orientaation piirteet etenkin siinä, miten ehtoollinen toimitettiin, mutta kasvavissa määrin myös synagoga-orientaatio etenkin tilan uuden jäsennyksen, penkkien ja saarnatuolin sekä saarnan ja opetuksen korostumisen myötä.

Kodin ja erämaan piirteet taas ilmenivät sivukappeleiden muutoksessa symbolisesti latautuneiksi hautakappeleiksi sekä toiminnallisiksi tiloiksi. Hautapaikat ja kappelit tarjosivat paikan niin erämaa-orientaatiota tukevalle hiljentymiselle kuin koti-orientaatiota tukevalle oman tilan korostukselle, joskin tämä koski lähinnä vain niitä, joilla oli hautapaikkoihin tarvittava yhteiskunnallinen asema ja varallisuus. Hautapaikoissa oli tässä merkityksessä kyse puolijulkisista – puoliyksityisistä tiloista, joista omaiset itse huolehtivat. Samalla kirkko tarjosi edelleen jossakin määrin kodin siinä palveluille papeille ja tuomiokapitulin jäsenille, joilla oli läheiset yhteydet myös kaupungin muihin instituutioihin kuten kouluun ja yliopistoon.

c. Modernisaatio luo kansallispyhäkön ja seurakunnan oman kirkon

Kirkon muutokseen liittyy hyvin voimakkaasti ympärillä olevan yhteiskunnan ajatusmaailman muuttuminen. Tässä kohden modernisaatio on muuttanut vähintään yhtä paljon jollei enemmän Turun tuomiokirkon kokemista kuin sen ulkoasua valistuksen tieteellisen maailmankuvan muuttaessa yhteiskuntaa järjen, kehityksen ja kansakunnan arvojen perusteella.⁶⁷ Selvän muutoksen maailmankuvan muuttumisesta tarjoaa kirkkoon hautaamisen lopettaminen vuonna 1784 ja erillisen hautausmaan perustaminen. Tämä päätti tuomiokirkossa 500-vuotisen perinteen ja muutti tilan kokemista perusteellisesti.⁶⁸

Kirkkoon hautaamisen kautta kuolleiden läsnäolo elävien seurakunnan yhteydessä oli ollut välitön. Samalla kirkko oli ollut erityisesti sosiaalisen hierarkian etuoikeutettujen tilaa, joihin heillä oli hautauksen ja siihen liittyvien lahjoitusten myötä eräänlainen kotipaikkaoikeus. Vaikka hautauksen päättymisen jälkeenkin kirkkoon jäivät merkkihenkilöiden ja heidän sukujensa hautamuistomerkit, alkoi tila kuitenkin muuttua luonnetaan aktiivisesta suvun muistopaikasta kansalliseksi muistomerkiksi, jonka menneisyydestä kertoivat tilaan jääneet kiinteät muistomerkit.⁶⁹ Tässä kehityksessä voidaan nähdä pyhän tilan demokratisoitumisen alku, joka kertoi orastavasta, suuremmasta yhteiskunnallisesta muutoksesta.

Päätöksen taustalla ei vaikuttanut niinkään pyrkimys kaikkien seurakuntalaisten yhdenvertaisuuteen kuin modernien luonnontieteiden nousu ja kehittynyt hygienian ymmärtäminen, jossa järkisyyt siirsivät hautaamisen yhteisistä tiloista kaupungin ulkopuolelle. Reformaation muutoksista saakka voimistunut rationalismi oli lyönyt läpi etenkin papiston keskuudessa, joka perusteli hautaamisen lopettamista sillä, että ”kirkot on tehty eläviä varten, jotta nämä pitäisivät siellä jumalanpalveluksia.”⁷⁰ Päätös osoitti papiston ammatillisuuden kehittymistä säätyä merkittävämmäksi tekijäksi kirkon käytöstä ja tulevaisuudesta päätettäessä.

Samoihin aikoihin sijoittuu suuri poliittinen muutos, jossa Suomesta tuli osa Venäjän keisarikuntaa autonomisen suuriruhtinaskunnan muodossa. Tämä puolestaan aloitti suomalaisen yhteiskunnan omaperäisen kehityksen, jossa sekä kansallisella heräämisellä että kansanvallalla oli oma paikkansa. Tuomiokirkko irtosi Ruotsin kirkon yhteydestä ja muodosti yhdessä Porvoon tuomiokirkon kanssa Suomen suuriruhtinaskunnan kirkolliset keskuksat. Turun jo valmiiksi vahvempaa asemaa vahvisti edelleen sen piispan vuonna 1817 tsaarilta saama arkkipiispan arvo. Suomen evankelis-luterilainen kirkko oli näin muodollisesti itsenäistynyt ja jatkoi autonomisessa suuriruhtinaskunnassa virallisena kirkkona vanhan Ruotsin kirkkolain ja kirkkokäsikirjan mukaan. Samalla jatkui vanhaan tapansa kirkollinen elämä, jossa ehtoollisella käynti säilyi lainvaatimana kansalaiskunnan mittarina, jota kontrolloitiin ripin sijasta ennemminkin rippikirjoituksella.⁷¹

Pahempaa oli kuitenkin luvassa. Turun palo 4.-5.9.1827 tuhosi tuomiokirkon seiniä ja holveja lukuun ottamatta lähes kokonaan. Palon voimasta kertoo kirkonkellojen sulaminen. Esineistöä säilyi lähinnä se, mitä oli säilytetty vanhassa sakaristossa.⁷² Paloa seurannut jälleenrakennus kesti viisitoista vuotta. Sen suunnit-

⁶⁷ Kung 1994, 650-770; Halgren Kilde 2008, 161-197.

⁶⁸ Gardberg 2000, 207-208.

⁶⁹ Gardberg 2000, 207-208.

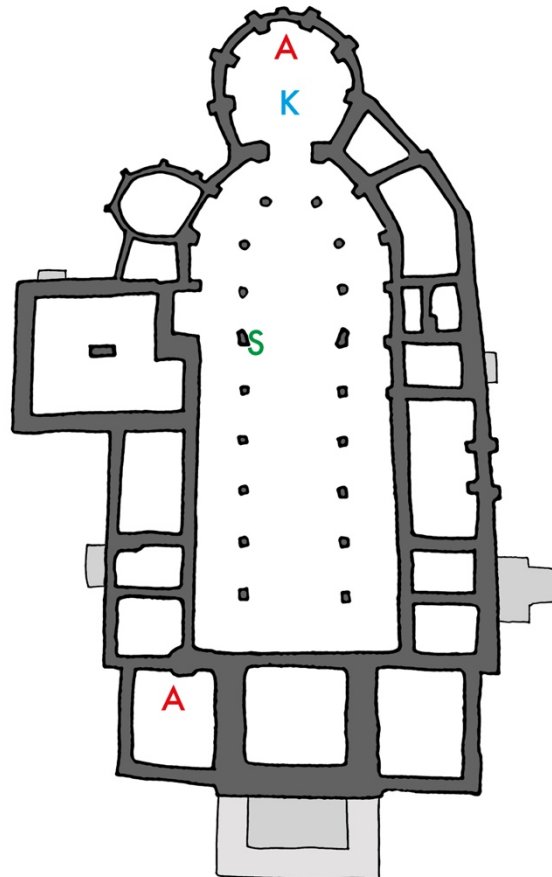
⁷⁰ Lainaus papiston vaatimuksesta vuoden 1779 valtiopäivillä: Gardberg 2000, 207.

⁷¹ Murtorinne 1992, 11-19, 24-25, 67, 80-81; Gardberg 2000, 216.

⁷² Gardberg 2000, 217-218.

telua johti Carl Ludwig Engel, joka yhdessä Anton Wilhelm Arppen kanssa suunnitteli myös uuden torninhuipun ja Kaikkien Pyhien kappelin katon, joista on sittemmin tullut osa Turun maisemaa ja suomalaisuuden symboleja. Uutta ilmettä vahvistivat entisestään kirkon läntisen pääsisäänkäynnin eteen vuonna 1842 rakennetut monumentaalipiportaat. Sisätilaan rakennettiin uusi alttari tauluineen, saarnatuoli sekä urut. Toiminnallisesti sisätiloista muuttui tornietyksen pohjoispuolen nurkkakappeli, jossa oli aiemmin muun muassa valettu tuomiokirkon kelloja, kun siitä tuli ”Tarkk’ampujain kappelin” nimellä sotilasseurakunnan käyttöön asianmukaisesti sisutettu tila. Tosin tämä käyttö jäi vähäiseksi ja päättyi jo vuonna 1860 jättäen kuitenkin nimensä kirkon käyttöön aina nykyaikaan asti.⁷³

*Viitteellinen pohjapiirros 1800-luvun puolivälin tuomiokirkosta.
A – alttari, K – kastepaikka, S – saarnatuoli.*

Seurakuntalaisten elämään vaikuttivat ennen muuta kirkon penkit, jotka jälleen rakennettiin ovillisiksi mahdollistaen paikkajaon ja penkkimaksujen ylläpidon. Maksuihin kykenemättömien tuli seistä käytävillä tai köttöä jakkaroilla. Suljetut penkit korvattiin avoimilla vielä nykyäänkin käytössä olevilla penkeillä vuonna 1884. Samalla poistettiin palon jälkeen etelälaivaan rakennettu, rumana pidetty lehteri. Vanhojen penkkien myötä luovuttiin myös vanhasta penkkijaosta ja -maksuista. Tätä tärkeää demokraattista uudistusta seurattiin myöhemmin monissa muissa hiippakunnan vanhoissa kirkoissa.⁷⁴

Myös tuomiokirkon ympäristö ja koko Turun kaupunkikuva muuttui merkittävästi uuden asemakaavan ja kirkon keskiajalta periytyvän kehämuurin talojen purkamisen myötä. Tuomiokirkko näyttäytyi tästä lähin

⁷³ Gardberg 2000, 219-224; Kaisti 2017, 121.

⁷⁴ Gardberg 2000, 228, 250.

avoimen tilan ympäröimänä erillisenä monumenttina. Perustelut uuteen ratkaisuun liittyivät sekä paloturvallisuuteen että estetiikkaan.⁷⁵ Käytännössä tämä merkitsi myös sen elimellisen yhteyden etäännyttämistä, joka kirkolla oli keskiajalta saakka ollut kehämuuriin sijoitettuihin instituutioihin ja jotka olivat reformaatiosta lähtien vähitellen erkaantuneet ja itsenäistyneet omiksi toimijoikseen.

Yhteiskunnallinen muutos vahvistui tsaarin siirtäessä pääkaupungin, hallinnon ja yliopiston Helsinkiin. Kirkon keskus jäi edelleen Turkuun, mikä vahvistui entisestään Turussa perustamisestaan vuonna 1876 koontuneen kirkolliskokouksen myötä.⁷⁶ Kirkko kehittyi näin entistä enemmän yhdeksi omaan asiaansa keskittyneeksi instituutioksi muiden joukossa ilman aiempaa määräävää ja keskeistä asemaa.

Muutos näkyi etenkin siinä, kuinka kunnallishallinto erkaantui seurakunnan hallinnosta vuosisadan loppua kohden ja kunta otti hoitaakseen monia seurakunnille aiemmin kuuluneita tehtäviä kuten köyhäinhoidon ja kansaopetuksen. Tämä puolestaan antoi seurakunnille mahdollisuuden kehittää entistä enemmän jumalanpalveluselämän oheen muuta toimintaa ja uusia työmuotoja. Nousevan yksilönkorostuksen kääntöpuolena oli vanhan kirkollisen tavan murtuminen, joka sai jalansijaa sekä sivistyneistön vapaamielisyydestä että herätysliikkeiden tapakristillisyyden ja muotojumalaisuuden kritiikistä, ja näkyi tästä lähtien ehtoollisaktiivisuuden laskemisena. Yleinen tapa käydä kirkossa heikkeni etenkin vuosisadan lopulla alkaen kaupungeista ja säätyläisistä ja leviten erityisesti miesten ja nuorison pariin.⁷⁷

Muuttunut maailma muutti myös suhtautumista tuomiokirkkoon. Jo Ruotsin vallan viimeisinä vuosina syntynyt antikvaarinen kiinnostus tuomiokirkkoa kohtaan voimistui vuosisadan loppua kohden saaden pontta kansainvälisistä romantiikan ja historismin virtauksista. Maailmalla uusgoottilainen kirkkojen rakentaminen ja uudistaminen pyrki luomaan yhtenäisen kuvan kristinuskosta tukeakseen isien uskoa voimakkaasti teollistuvassa ja sekularisoituvassa maailmassa. Pyrkimyksenä oli tällöin oikeuttaa omia pyrkimyksiä ja tukea niiden yhteyttä menneeseen lainaamalla siihen historiallisen arkkitehtuurin ja taiteen muotoja. Turun tuomiokirkossa tämä näkyi esimerkiksi Robert Wilhelm Ekmanin vuosisadan puolivälin kansallisromanttisissa pääkuorin maalauksissa, joita varten tuomiorovasti Johan Adam Edmanin laatima kuvaohjelma kuvastaa menneisyyden sijasta pikemminkin romanttista kuvaa Suomen kirkon historiasta.⁷⁸ Sama linja jatkui sittemmin Turun tuomiokirkon muinaismuistojen palauttamiskomitean työskentelyssä, joka kuntonsti ruotsinvallan ajan hautamuistomerkkejä ja uudisti niitä uusgoottilaisella tai kansallisromanttisella otteella aikakauden ihanteisiin sopiviksi. Sitä vastoin keskiajan arvoa ei tuon toiminnan yhteydessä ymmärretty, vaan uudistusten varjoon saattoivat jäädä niin keskiaikaiset seinämaalaukset kuin Turun linnan kirkkoon siirretty piispa Hemmingin hauta-arkku.⁷⁹

Vapaaehtoisista koostunutta komiteaa seurasi vuonna 1884 perustettu valtion Muinaistieteellinen toimikunta, joka tarttui Turun tuomiokirkon restaurointiin. Sen romanttinen kiinnostus ylsi keskiaikaan saakka ja valtuuskunnan kaavailussa olikin useita uusgoottilaisia muutoksia, jotka olisivat muuttaneet tuomiokirkon ulkoasun aina tornista myöhäiskeskiaikaiselle paikalle runkokuoneen viimeisen pylväsparin väliin kaavailtuun alttaripaikkaan asti. Värien ja kuva-aiheiden suhteen valtuuskunta halusi pitäytyä oman maan esimerkeissä.⁸⁰

---

⁷⁵ Gardberg 2000, 224-225.

⁷⁶ Gardberg 2000, 237-239.

⁷⁷ Murtorinne 1992, 206-209, 278-290, 384-385; Murtorinne 1995, 88-89, 206-207,

⁷⁸ Gardberg 2000, 212-213, 242-244; Halgren Kilde 2008, 165.

⁷⁹ Gardberg 2000, 242-250; Kaisti 2017, 164.

⁸⁰ Gardberg 2000, 254-255.

Valtuuskunnan esikuvana toimi Upsalan tuomiokirkon restaurointi, joka oli kuitenkin kohdannut laajaa arvostelua osana kansainvälisesti leviävää kritiikkiä restaurointien periaatteita kohtaan. Käytännössä kysymyksessä oli näkemyksen muuttuminen kansainvälisiä virtauksia seuraten siten, ettei restauroinnissa tullut tavoitella jotakin tiettyä kulta-aikaa, vaan eletyn elämän tuli näkyä rakennuksissa ja sen eri kerroksissa. Suomessa tähän kritiikkiin yhtyi esimerkiksi Lars Sonckin ohella ajan kuluessa yhä useampi arkkitehti. Valtuuskunnan ehdotus restauroinnista hylättiin lopulta vuonna 1909. Sen sijaan eteen tuli tuomiokirkon perusteellinen tutkimus, josta senaatti päätti venäjänvallan viimeisenä kesänä 1917.⁸¹

Historiallisten tutkimusten lomassa kehittyi tuomiokirkon talotekniikka. Kirkko oli alkuperäisessä asussaan kylmä, mutta tuomiokapitulin käyttämä Ursulan kappeli sai kaakeliuunit 1650-luvulla ja sakasti 1700-luvulla. Kirkkosaliin puolestaan asennettiin rautakamiinat vuonna 1877.⁸² Ne kuitenkin nokesivat sisätillaa ja aiheuttivat tulipalon vaaraa, jonka vuoksi ne päätettiin korvata ajanmukaisella lämmitysjärjestelmällä 1924. Matalapainehöyryjärjestelmän pannuhuone ja hiilivarasto sijoitettiin sakastin alle, jonka vuoksi sen seinät ja holvi restauroitiin samassa yhteydessä. Putkiston asennuksen vuoksi taas tuli avata kirkkosalin lattia, johon yhteyteen sijoitettiin arkeologiset tutkimukset. Tutkimusten johtoon tuli Juhani Rinne, jonka elämäntyöksi tuli tuomiokirkon tutkimus.⁸³

Tutkimusten yhteyteen kuului kirkon sisustuksen uudistustyö, joka jäi lopulta vähäiseksi ja koski lähinnä urkulehteriä ja -fasadia. Toteutumatta jäivät niin Armas Lindgrenin suunnitelmat uudesta kalustuksesta kuin Amos Anderssonin rahoittamat lyjyilasityöt. Siinä missä Lindgren kritisoi kirkkoon palautettua vanhaa kalustoa ”banaalin kvasigoottisen tyylin” edustajiksi, kääntyi arkkipiispa Gustav Johansson uusia lyjyilasitöitä vastaan. Johanssonin mukaan pääkuorin valaistusolosuhteet ilmaisivat kirkon ”protestanttista henkeä”, kun taas ”värillinen valo sopii ainoastaan katolisuuteen.”⁸⁴ Vaikka kritiikissä oli piikki katolisuudesta viehättynyttä mesenaatti Andersonia kohtaan, edustaa se myös varsin aidosti oman aikansa suomalaisen luterilaisuuden epäluuloa perinteistä kirkkoestetiikkaa kohtaan. Kritiikissä voidaan nähdä sisäistettynä valistuksen ja pietismin tuoma puritaanisuus, jossa oikea usko oli enemmän kirkasta ja selkeää sisäistä valoa kuin ulkokultaista kauneutta.

Sitä vastoin muun muassa kappeleiden uusissa rauta-aidoissa jatkuva Rinteen keskiaikaisten muotojen kopiointi ei liene synnyttänyt vastaavaa kritiikkiä. Arkkipiispa Johansson ei lopulta ollut kovin kiinnostunut kirkon restauroinnista, vaan hänelle riitti, että kirkossa pystyi pitämään jumalanpalveluksia.⁸⁵ Aikakauden laajempaan protestanttiseen henkeen sopivat myös inhimillisestä kehityksestä kertoneet, kirkon käyttöä helpottaneet pienemmät uudistukset, joissa vuoden 1863 kaasupalot vaihtuivat sähkövaloihin vuonna 1929. Urut olivat saaneet jo tätä aikaisemmin sähkömoottorin vuonna 1917. Vesi- ja viemäriverkko sekä niiden myötä wc tulivat sakastin käyttöön 1920-luvulla.⁸⁶

Uudistus valmistui 1928 ja tuomiokirkko vihittiin uudelleen käyttöön kesäkuussa 1929.⁸⁷ Tuomiokirkosta aiemmin Turun linnan kirkkoon siirretty esineistö palautettiin kirkkoon 1929 ja jaettiin eri sivukappeleihin yhdessä muiden näyttelyesineiden kanssa, joiden määrä kasvoi Juhani Rinteen ja Ilkka Kronqvistin laatimassa listassa 336 esineeseen. Luettelon kartta antoi kävijälle ohjeen siitä, missä järjestyksessä esineisiin

---

⁸¹ Gardberg 2000, 255-261; Halgren Kilde 2008, 171.

⁸² Gardberg 2000, 245; Luhtala 2023.

⁸³ Gardberg 2000, 269-270.

⁸⁴ Gardberg 2000, 272-273.

⁸⁵ Gardberg 2000, 273.

⁸⁶ Luhtala 2023.

⁸⁷ Gardberg 2000, 273-274.

oli hyvä tutustua. Rinteen näyttely säilyi keskeisiltä osiltaan muuttumattomana aina 1970-luvulle asti. Kirkko oli näin mahdollista kokea myös yhtenä suurena museona, mikä vahvisti tilan historiallista ymmärtämistä.⁸⁸

Modernin tekniikan tuominen tuomiokirkkoon merkitsi myös sen liittämistä osaksi yhä nopeammin muuttuvaa yhteiskuntaa, jossa uudistukset seuraavat yhä nopeammin toisiaan ja kuvaavat oman aikansa muuttuvia tarpeita.⁸⁹ Samalla pidettiin kiinni siitä periaatteesta, jonka mukaan kirkkoon sijoitetaan vain oman aikakauden parhaiden taitelijoiden töitä. Suoraan seiniin ja pylväisiin 1920-luvulla sijoitettuihin hehkulamppujen uusimisen aika tuli eteen vuonna 1954 saakka, jolloin ne korvattiin Paavo Tynellin muotoilemilla valaisimilla.⁹⁰ Tuomiokirkon vuosien 1965-1966 uudet kirkkotekstiilit tilattiin puolestaan Dora Jungilta, joka täydensi niitä vielä lisää kirkon seuraavan korjauksen aikana 1974-1979.⁹¹ 1970-lukuun sijoittui myös kilpailu alttarikrusifiksista, jonka voitti Antero Ruotsalaisen valkoista marmoria oleva työ vuodelta 1972, joka on sittemmin sijoitettu Pyhän Henrikin syvennykseen.⁹²

Taiteellisten uudistusten ohella uudistuva jumalanpalvelus asetti vaatimuksia kirkon toiminnallisuuteen. Kyse ei ollut niinkään kirkkokäsikirjojen tai jumalanpalvelusjärjestyksen muutoksesta, joka säilyi melko samanlaisena aina vuosituhannen vaihteeseen saakka kuin siitä, että jumalanpalveluksia alettiin toimittaa entistä rikkaammalla ja monimuotoisemmalla tavalla. Tähän vaikuttivat erityisesti kansainvälisen ja ekumeenisen liturgisen liikkeen antamat virikkeet, joissa korostuivat muun muassa jumalanpalveluksen yhteisöllisyys ja osallisuus sekä ehtoollisen aktiivinen ja säännöllinen vietto myös eri ryhmien kanssa, yhteydet kirkon ulkopuolelle laajempaan kulttuuriin ja kansankielen ja -kulttuurin käyttäminen sekä vanhan kirkon ja toisten kristillisten perinteiden aarteiden löytäminen.⁹³

Suomessa tämä toteutui ensin 1900-luvun alkupuolella ja keskivaiheilla lähinnä pienten, joskin vaikutusvaltaisten piirien historiallisena ja ekumeenisenä kiinnostuksena liturgista uudistusta ja esimerkiksi hetkipalveluksia kohtaan, mutta kasvoi 1960-luvun murrosten jälkeen laajemmaksi vapauden ja uusien ilmaisutapojen tavoitteluksi etenkin nuoren polven kohdalla. Yhdessä nämä muuttivat jumalanpalveluksen toimittamistapaa sekä symbolisesti rikkaammaksi palauttaen muun muassa liturgisten vaatteiden säännönmukaisen käytön sekä etenkin erityisjumalanpalveluksissa huomattavasti vapaammiksi, mikä näkyi ja kuului uudelleenlaisen musiikin saapumisena kirkkoihin. Seurakunnan pääjumalanpalvelukset sen sijaan pysyivät tänä aikakautena yleensä keskenään hyvin samankaltaisina.⁹⁴

Jumalanpalveluselämän muuttuneisiin tarpeisiin pyrki tuomiokirkossa vastaamaan Tarkk'ampujan kappelin sisustuksen uudistaminen arkkitehti Olli Kestilän suunnitelman mukaan vuonna 1963 pienempien ryhmien ja seurakuntien tarpeisiin sekä kuoriurkujen rakentaminen kirkkosaliin vuonna 1973. Tarkk'ampujan kappelia ovat sittemmin käyttäneet muun muassa ruotsalainen ja saksalainen seurakunta.⁹⁵

---

⁸⁸ Gardberg 2000, 275-278.

⁸⁹ Halgren Kilde 2008, 171.

⁹⁰ Gardberg 2000, 273-274, 285.

⁹¹ Gardberg 2000, 286, 299.

⁹² Gardberg 2000, 286.

⁹³ Fenwick & Spinks 1995, 5-11.

⁹⁴ Murtorinne 1995, 414-415; Hulmi 2019, 93-95.

⁹⁵ Gardberg 2000, 285-286.

Uudistustöiden rahoittaminen nosti esiin kysymyksen tuomiokirkon omistuksesta. Reformaatiosta lähtien kruunu oli ottanut kirkon talouden omakseen. Periaate jatkui aina uudelle ajalle siten, että kulloisellakin valtiolla oli perimmäinen vastuu virallisesta kirkosta ja sen kiinteistöistä. Venäjän vallanaikana Suomen suuriruhtinaskunnassa tuomiokirkon restauroinnista vastasi senaatti, mutta itsenäistyneessä Suomessa kysymys oli epäselvä. Valtio kustansi kirkon 1920-luvun tutkimuksia ja osin myös restaurointeja, joskaan ei enää aiempaan tapaan itsestään selvästi. Lopullisesti asia ratkesi vasta 1959, jolloin korkeimman hallinto-oikeuden presidentti linjasi piispainkokouksen aloitteesta tuomiokirkon kuuluvan yksiselitteisesti Turun evankelis-luterilaiselle seurakuntayhtymälle. Yhtymä hyväksyi kyseisen tulkinnan vielä samana vuonna.⁹⁶

Päätös sinetöi pitkän kehityksen, jossa tuomiokirkon omistus oli siirtynyt keskiajan katolisilta piispoilta ja tuomiokapitulilta ensin maalliselle hallinnolle, kunnes se lopulta päätyi paikallistason luterilaiselle seurakuntataloudelle. Modernissa hallinnollisessa katsauksessa tuomiokirkko on näin ensisijaisesti seurakuntakirkko. Sillä on kuitenkin historiansa vuoksi erityisiä kulttuurisia siteitä moniin muihin toimijoihin etenkin piispaan ja tuomiokapituliin mutta myös kollektiivisen muistijäljen kautta kansalliseen kulttuuriin ja siten koko yhteiskuntaan, valtiovaltaan ja kaupunkiin, ja lopulta kaikkiin suomalaisiin ja kristittyihin.

Yhteys kirkon, valtion ja kaupungin välillä piirtyi selvästi näkyviin kirkon seuraavassa suuressa korjauksessa. Hanketta pohjustivat ehkä seurakunnan toiminnallisia tarpeita enemmän teknisen valvonnan, viranomaisten ja vakuutusyhtiöiden vaatimukset, joiden johdosta tuomiokirkko kääntyi valtiovallan puoleen, joka asetti 1971 valtuuskunnan arkkipiispa Martti Simojoen johdolla laatimaan korjaussuunnitelmaa kustannusarvioineen. Kustannuksen jakautuivat lopulta 72% valtiolle, 28% seurakuntayhtymälle ja Turun kaupungin osalta tuomiokirkon kummalla ja ympäröivällä alueella tehtäviin ulkotöihin.⁹⁷

Vuosien 1974-1979 peruskorjauksen pääpaino oli teknisissä ja toiminnallisissa parannuksissa. Keskeiseen osaan nousi kirkon lämmitysjärjestelmän uusiminen ja liittyminen kaukolämpöön, paloturvallisuuden parantaminen, rakennustekniikan korjaaminen sekä apu- ja huoltotilojen rakentaminen. Museoviraston valvonnassa toteutettiin laaja konservointityö, jonka yhteydessä puhdistettiin kaikki seinät, holvit ja maalaukset. Samalla uusittiin myös sähköjärjestelmä, valaistus, äänentoisto sekä radio- ja tv-lähetysten tarvitsema tekniikka, rakennettiin uudet urut ja hankittiin kellot.⁹⁸

Tuomiokirkon saavutettavuus parani arkkitehti Ola Laihon suunnitteleminen uusien valaisimien myötä, jonka lisäksi Tarkk'ampujan kappelin uudistuksen yhteydessä pyrittiin ottamaan erityisesti huomioon kuulovammaiset ja Pyhän Ursulan kappeliin sijoitettiin uudet yleisölle tarkoitetut vaatenaulakot ja wc-tilat. Muutoin esteettömyys ei juuri toteutunut, vaan tuomiokirkon museo sijoitettiin uusien portaiden päähän etelälehterille, henkilökunnan sosiaalitytöt sakastin alle 1920-luvun kellarikerrokseen ja kirkkotekstiilien konservointiateljee sakastin ullakolle. Pohjoiseteisen sisäänkäynti sai luiskan 1970-luvulla.⁹⁹ Tarkk'ampujan kappelia puolestaan pitävät nykyiset käyttäjät kirkon sakraalituloista akustisesti kaikkein haastavimpana.

Tuomiokirkko vihittiin uudelleen käyttöön vuonna 1979 ja museo avattiin kolme vuotta myöhemmin vuonna 1982.¹⁰⁰ Liturgisen liikkeen vaikutteet jumalanpalveluselämään näkyivät muun muassa siinä, että

---

⁹⁶ Gardberg 2000, 283-285.

⁹⁷ Gardberg 2000, 291-293.

⁹⁸ Gardberg 2000, 293-297; Kaisti 1997, 166-168.

⁹⁹ Gardberg 2000, 293-297; Kaisti 1997, 166-168; Luhtala 2023.

¹⁰⁰ Gardberg 2000, 293-297.

valtuuskunta keskusteli pääalttarin mahdollisesta siirrosta myöhäiskeskiaikaiselle paikalleen entisen pääkuorin kahden viimeisen pylväsparin väliseen tilaan, jota osa käyttäjistä oli jo pitempään toivonut. Tukensa tälle antoivat ruotsalaisen seurakunnan ja Museoviraston edustajat, kun taas molemmat valtuuskunnan puheenjohtajista, arkkipiispa Simojoki ja tuomiorovasti Lauri Huovinen vastustivat ehdotusta niin voimakkaasti, ettei sitä koskaan käsitelty. Kompromissina Pormestarinkuoriin tuli pieni siirrettävä alttari, joka saatiin joissain yhteyksissä sijoittaa keskiaikaiselle paikalle.¹⁰¹

Kysymys jäi kuitenkin elämään, jonka johdosta kirkkosalin itäisimmän osan pitkittäiset penkin korvattiin 1990-luvun lopulla irtotuoleilla, joka lisäsi tilan käytön mahdollisuuksia ja muuntojoustavuutta entisestään.¹⁰² Tämä olikin tarpeen, koska vuosituhaten vaihteen pitkään valmisteltu viimeisin jumalanpalvelus uudistus toi jumalanpalveluselämään sekä uutta vapautta että antoi uusia ohjeita.¹⁰³ Samalla jumalanpalveluskulttuuri ja seurakuntien elämä on muuttunut yhä rikkaammaksi ja monimuotoisemmaksi. Jumalanpalvelusten lisäksi tämä näkyy tuomiokirkon elämässä muun muassa eri ryhmien ja toimintojen tarpeina, joihin on pyritty aivan viime vuosina vastaamaan esimerkiksi lastenkappelilla, yksityisellä hiljentymispaikalla, taidenäyttelyllä, kirkon kahvilalla, päivystävän papin läsnäololla ja lukuisilla eri kulttuuri- ja taidetilaisuuksilla.

Esteettinen vaikutus ja symbolinen merkitys

Tuomiokirkon sisätila on säilynyt pääpiirteiltään samanlaisena Turun palon jälkeisestä jälleenrakennuksesta lähtien siten, että merkittävimmät muutokset ovat keskittyneet uuteen tekniikkaan. Kirkossa on parannettu lämmitystä, valaistusta ja kulkureittejä, jotka ovat vaikuttaneet merkittävästi tilan kokemiseen samoin kuin kasvanut kiinnostus historiaa ja historiallisia arvoja kohtaan. Monelle nykyiselle kirkkoon tulijalle tilan esteettinen kokemus muodostuu juuri tilan historiallisuuden kautta. Keskiaikaiset seinät, pylväät, holvit ja niiden kaiku luovat omanlaisensa aistimaailman, joka liittyy kirkossa kävijän ikaikaisena pidettyyn pyhän kokemukseen.

Tilan symbolinen merkitys on kehittynyt voimakkaasti yhteiskunnallisen muutoksen myötä. Yhteys keskiaikaan on katkennut ja sitä seurannut luterilainen yhtenäiskulttuuri murtunut. Tämän myötä kirkkotilan sekä erityisesti keskiaikaisen, monia historiallisia kerroksia sisältävän tuomiokirkon merkitys riippuu yhä enemmän tilan kokijasta itsestään sekä hänen omista aiemmista kokemuksistaan, näkemyksistään ja yhteyksistään sekä kristilliseen kertomukseen että kyseiseen kirkkotilaan.¹⁰⁴

Joka tapauksessa voidaan katsoa, että Turun paloa seuranneet muutokset kirkon ympäristössä ovat korostaneet tuomiokirkon erillisyyttä ja tuonpuoleisuuteen osoittavaa luonnetta. Niiden seurauksena tulija nousee nykyään ensin ulkoportaat päästäkseen pääsisäänkäynnin ovesta eteishalliin ylös kirkkosaliin jostavataa sisäportaikkoon, jonka päästä odottaa esteetön näkymä pitkin Suomen pisintä keskikäytävää kohti nykyisen pääkuorin alttaria ja sen ylle kohoavaa alttaritaulua. Monille juuri tämä näky kuvastaa kirkon muuttumattomuutta ja suuntautumista kohti ikuisuutta ja Jumalan tuonpuoleisuutta.

---

¹⁰¹ Gardberg 2000, 297-298.

¹⁰² Gardberg 2000, 297-298.

¹⁰³ Hulmi 2019, 95-104.

¹⁰⁴ Halgren Kilde 2008, 199-201.

Perinteinen alttaria kohti suuntautuva kirkkotila hyvin järjestettyine penkkeineen ja saarnatuolineen luotäässä asetelmassa helposti kuvan historiallisesti muuttumattomasta, hyvin järjestetystä luterilaisesta kirkkotilasta tämän historian tunteville. Turun tuomiokirkon liittyminen Suomen historian eri vaiheisiin taas liittää monet suomalaiset kirkossa kävijät osaksi kansallista kieltä ja kertomusta. Keskiaikaisen tuomiokirkon pohjarakenne ja yhteydet kansainvälisiin tyylisuuntauksiin taas muistuttavat toisia vierailijoita kirkon historiallista ja ylikansallisista yhteyksistä eurooppalaisen kulttuurin juurille aina ensimmäisiin kristillisiin basilikoihin asti.

Vaihtoehtoisesti penkkien täyttämä kirkkosali ja niiden yläpuolelle kohoava saarnatuoli sekä kaukaisuudessa kohoava alttari korotuksineen ja suurine alttarilaitteineen saattavat edustaa joillekin toisille seurakuntalaiset kirkkotilaan säätynsä ja sukupuolensa mukaiselle paikalle pakottanutta menneen maailman patriarkaalista elämänjärjestystä tai vaikkapa vieraan uskonnollisen perinteen pyhää tilaa, jonka historia ja merkitys eivät aukene ilman siinä toimivien kristittyjen apua. Tulkintojen moninaisuus osoittaa siten yhtenäiskulttuurin sirpaloituneen, jonka myötä kirkoistakin on tullut monien merkitysten tiloja, joiden tulkinta vaihtelee tulkitsijasta ja tilanteesta riippuen.

Eletty tila

Luterilainen jumalanpalvelus säilyi 1800-luvun ja pitkälle 1900-lukua muodoltaan hyvin samankaltaisena. Sen tehtävänä oli aiempien vuosisatojen tapaan opettaa kansaa turvautumaan Jumalaan ja elämään kunnollista elämää yhteisön jäsenenä. Kirkko liittyi näin osaksi koko yhteiskuntaa kannattanutta hierarkkista rakennetta. Tilanne alkoi kuitenkin muuttua Venäjän vallan myötä, jolloin luterilainen kirkko sai oman tilan ortodoksisen tsaarin alaisuudessa ja alkoi itsenäistyä. Samalla se liittyi osaksi suomalaista kansallista identiteettiä. Kehitys muuttui kuitenkin vähitellen 1900-luvulla Suomen itsenäisyyden vakiintuessa, kun luterilaisen kansankirkon side valtioltaan hölleni samalla, kun yhteydet muihin kirkkoihin ja kristittyihin yli valtiolisten rajojen voimistuivat.¹⁰⁵ Kirkon tie on kulkenut siten yhä selvemmin kohti kansalaisyhteiskuntaa ja ihmisten arkea, jossa jäsenet päättävät yhä itsenäisemmin suhteensa kirkkoon ja jumalanpalvelukseen ja jossa esimerkiksi kirkossa käyntiä tai ehtoollisaktiivisuutta ei enää kontrolloida.

Turun tuomiokirkko on seurannut tätä muutosta ja muuttunut viimeisinä vuosikymmeninä yhtenäiskulttuurin kivijalasta yhä monipuolisemmaksi ja monimuotoisemmaksi Jumalan huoneeksi ja seurakunnan kodiksi. Perinteistä jumalanpalveluselämää siinä edustavat suomenkielisen seurakunnan pääjumalanpalvelus sekä arkkhiippakunnan ja kokonaiskirkon juhlalliset tilaisuudet. Näissä jumalanpalvelukseen kokoontuva kirkkokansa kokoontuu perinteiseen tapaan penkkeihin, keskikäytävä on varattu mahdollisia juhlallisia kulkueita varten, jumalanpalveluksen johdanto- ja sanaosat johdetaan lukupulpetista ja saarnatuolista sekä ehtoollisosa alttarilta. Pienemmät yhteisöt puolestaan voivat halutessaan käyttää tilaa monipuolisemmin ja esimerkiksi Taizé-perinteestä nousevassa Luottamuksen messussa seurakunta kokoontuu irtotuoleille keskiaikaiseen pääkuoriin sijoitetun siirrettävän alttaripöydän ympärille. Tämän lisäksi kirkosta löytyy nykyellään alttari pääkuorin lisäksi ainakin Pormestarin kuorista, Tarkk'ampujan kappelista ja sakastista.

Tuomiokirkon elämä ulottuu eri ryhmien ja toimintojen osalta laajalti eri puolille kirkkoa. Sen kumppaneihin ja verkostoihin lukeutuu eri seurakuntia ja kristittyjen yhteisöjä, taide-, tiede- ja kulttuuripiirejä, kouluja ja oppilaitoksia sekä Turun kaupunki. Tätäkin laajemmin tuomiokirkko jatkaa elämäänsä kansallispyhäkkönä,

---

¹⁰⁵ Mäkinen 2017, 369-370.

jonka kellojensoitto kuullaan radiossa ja jonka toivotaan edustavan vakautta ja muuttumattomuutta sielläkin, missä kirkkoa ei aktiivisesti käytetä. Kirkossa vierailevien turistien ja pyhiinvaeltajien myötä se myös todistaa kristinuskon historiasta ja nykyisyydestä sekä liittyy osaksi monia muita kertomuksia.

Jumalanpalveluksen matriisi

Kirkkotilan nykyinen pohjaratkaisu sekä sen juhlallinen jumalanpalveluskäyttö jatkavat jumalanpalveluksen temppeli- että synagoga-orientaatiota perinteiseen luterilaiseen tapaan. Tämän rinnalle on kuitenkin tullut enenevässä määrin täydentävää toimintaa, jotka tarjoavat seurakuntalaisille mahdollisuuden erämaatyyliseen itsenäiseen hiljentymiseen tai koti-orientaation mukaiseen yhteisöllisyyteen, jota tuomiokirkon nykyiset tilat tukevat vaihtelevasti.

3. Nykyiset tarpeet ja tulevaisuuden suunnitelmat

a. Jumalanpalveluselämän viimeisimmät muutokset

Liturginen liike muutosvoimana

Jumalanpalveluselämä on muuttunut viimeisen sadan vuoden aikana erityisesti tunnustuskuntarajat ylittäneen liturgisen liikkeen vaikutuksesta. Liikkeen juuret ovat pääasiassa lännen katolisessa ja protestanttisissa kirkkoissa, mutta se on ammentanut myös syvältä kirkon historiasta ja sitä kautta ortodoksisesta teologiasta ja käytännöstä.¹⁰⁶

Liturginen liike on ollut kriittinen valistuksen tuomaa individualismia kohtaan, jonka vastapainoksi se on korostanut kirkon olemusta perheenä, joka tulee yhteen jumalanpalveluksessa, jossa kaikille jäsenillä on oma tehtävänsä ja tarkoituksensa. Tämä on vahvistanut paikallisyhteisöjen merkitystä sekä kirkossa että yhteiskunnassa ja jumalanpalveluksen osallistujien vuorovaikutusta toistensa kanssa. Teologisesti keskeiseksi käsitteeksi on noussut Uuden testamentin kuva kirkosta Kristuksen ruumiina. Seurakuntien elämässä tämä on johtanut yhteisöllisyyden ja kontekstuaalisuuden korostamiseen sekä piispallisissa kirkkoissa piispan liturgisen roolin painottamiseen seurakuntien ja niitä palvelevien pappien pääliturgina.¹⁰⁷

Vastareaktionä kirkkojen aiempaa pappisvaltaisuutta kohtaan liike on painottanut koko seurakunnan aktiivista osallistumista. Tähän on vaikuttanut lännen kirkkoissa myös modernisaation tuoma seurakuntalaisten koulutustason nousu, jonka myötä on korostunut vaatimus siitä, että kaikkien pitäisi osallistumisen ohella myös pystyä ymmärtämään, mitä yhteisessä jumalanpalveluksessa tapahtuu. Tämän seurauksena jumalanpalvelus ei ole enää seurakuntalaisten seuraama speaktaakkeli, vaan yhteisön itse toteuttama tapahtuma.¹⁰⁸

Muuttunut ymmärrys on merkittävästi muuttanut sitä tapaa, jolla jumalanpalvelusta johdetaan ja miten siihen otetaan koko seurakunta mukaan. Erityisesti lasten asema ja mukaan ottaminen kaikkeen seurakunnan elämään on muuttunut merkittävästi. Muutoksia on tullut toimittamistavan ohella jumalanpalveluksen ajankohtaan, musiikkiin, kirkkoarkkitehtuuriin ja -taiteeseen. Kirkkoarkkitehtuurissa tämä on näkynyt erityisesti alttarien tulemisessa lähemmäksi seurakuntaa siten, että pappi voi toimittaa palveluksen kohti seurakuntaa *versus populum* usein vieläpä siten, että seurakunta on kokoontunut alttarin ympärille. Kyse on monissa kohden uudesta eetoksesta, joka vaatii etenkin papeilta uudenlaista osaamista.¹⁰⁹

Liike on tuonut mukanaan myös uuden kiinnostuksen kirkkojen yhteiseen historiaan ja siten uuden perspektiivin tarkastella oman ajan muutoksia. Tämän työn seurauksena eri kirkot ovat lähestyneet toisiaan ja ottaneet käyttöön toistensa aarteita ja löytöjä, jotka ovat usein tarkemmin tarkasteltuna kirkkojen ja kristittyjen yhteistä omaisuutta ja perintöä. Ehkä selvimmin tämä on näkynyt ehtoollisen kiitosluonteen uudelleen löytämisen ja korostamisen viimeaikaisissa liturgioissa. Samoin ortodoksinen perinne on avautunut uudella tavalla lännen katolisille ja protestanttisille kirkkoille. Viimeaikaiset liturgiset uudistukset ovatkin lainanneet sumeilematta toisiltaan ja siten lähentäneet kirkkoja.¹¹⁰

¹⁰⁶ Fenwick & Spinks 1995, 7, 9-10.

¹⁰⁷ Fenwick & Spinks 1995, 5-6.

¹⁰⁸ Fenwick & Spinks 1995, 6.

¹⁰⁹ Fenwick & Spinks 1995, 7-10; Halgren Kilde 2008, 185-190.

¹¹⁰ Fenwick & Spinks 1995, 8-10.

Liike on myös pyrkinyt jumalanpalveluksen kielen uudistamiseen entistä ymmärrettävämmäksi ja kontekstuaalisemmaksi, joka on johtanut uudistuksiin muun muassa jumalanpalvelusmusiikissa ja sen tyyleissä. Samalla on korostettu sitä, ettei jumalanpalvelus ole erillinen vyöhyke, vaan koskee koko elämää ja johtaa kristillisen julistuksen todeksi elämiseen ja palveluun ihmisten arjessa. Juuri tätä varten jumalanpalveluksen tulisi olla kirkon elämän keskus, josta kaikki sen elämä kumpuaa.¹¹¹

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon muutos

Liturgisen liikkeen tuoma jumalanpalveluselämän muutos näkyy selvästi Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa. Sen varhaisimpia vaikutuksia on ollut tutkimuksen tuoma kiinnostus jumalanpalveluksen historiallisia muotoja ja muiden kirkkojen muotoiluja kohtaan. Tämä on näkynyt muun muassa hetkipalvelusten uudelleen tulemisena jo 1920-luvulta lähtien ja korostunut 1900-luvun loppua kohden.

Tutkimuksen motivoima ja usein etenkin teksteihin keskittynyt uudistustyö on kuitenkin käytännössä jäänyt usein pienten piirien harrastukseksi, eikä levinnyt osaksi seurakuntien arkea. Sitä vastoin liturgisen liikkeen tukema joka sunnuntainen ehtoollisenvietto on toteutunut laajalti. Samoin monet seurakunnat ovat panostaneet eri tavoin yhteisöllisyyteen ja kontekstuaalisuuteen, joka on toteutunut muun muassa erikikäisten osallisuutena ja erityismessujen luomisena. Vähemmälle uudistukselle on usein jäänyt seurakunnan pääjumalanpalvelus.¹¹²

Muutokseen on vaikuttanut etenkin 1900-luvun lopun jumalanpalvelusuudistus ja vuosituhannen vaihteen käsikirjauudistus, jotka tukivat jumalanpalveluksen yhteisöllisyyttä ja kirkon näkemistä perheenä. Uudistus löi itsensä läpi erityisesti kokeiluseurakunnissa, mutta toteutui monin paikoin edelleen hyvin pappi- ja työntekijävetoisesti siten, että aidon yhteisöllisyyden syntyminen on ollut jokseenkin satunnaista. Vähäisimmillään uudistus näyttäytyi kielellisesti uudistettuina rukouksina ja uusina messusävelmistöinä sekä virsinä. Uudet tekstit ovat vaikuttaneet koko kirkkoon, joskin kestäneet vaihtelevasti aikaa.

Joka tapauksessa messun aktiivisempi vietto yhdessä rukousten muuttuneen kielen kanssa on johtanut ehtoolliseen uuteen, rikkaampaan ymmärtämiseen siten, että sen kiitos- ja yhteysluonne korostuvat aieman syntien anteeksiantamiseen liittyvän korostuksen rinnalla. Sitä vastoin Raamatun käyttö ja sananliturgian monimuotoisuus toteutuu heikommin, mikä on näkynyt jonkinlaisena saarnan kriisinä. Tämä liittyy osittain kielen muutokseen mutta ehkä vielä sitäkin voimakkaammin kulttuuriseen murrokseen, joka on ollut kriittinen kaikkia auktoriteetteja, instituutioita ja valtarakenteita kohtaan.¹¹³

Kulttuurinen muutos on näkynyt kielen ohella selvästi jumalanpalvelusmusiikissa, jota on uudistettu sekä liturgian että virsien osalta, sekä kirkkotaitteessa, joka on elänyt voimakkaasti ajassa – siellä missä sitä on uskallettu tuottaa. Tähän asti kirkkojen toiminallisuudessa muutos on ollut pääosin hyvin varovaista. Rakennustaiteen lukuisista muutoksista huolimatta kirkkotiloja on monin paikoin edelleen suunniteltu ja kalustettu penkkien täyttämiksi, edessä olevaa alttaria ja saarnatuolia kohti suuntautuviksi tiloiksi. Uusienkin kirkkotilojen jäsennys on näin vertautunut lähinnä konsertti- tai luentosaleihin, joka ei ole mahdollistanut jumalanpalveluksen yhteisöllisten ihanteiden, seurakunnan liikkeen tai tilan monipuolisen käytön mahdollistamista.

---

¹¹¹ Fenwick & Spinks 1995, 8-11.

¹¹² Hulmi 2019, 93-95.

¹¹³ Pajunen 2021a, 61-73.

Tilan muutokset ovat kuitenkin eläneet jumalanpalveluksen kehittäjien mielessä. Hyvän esimerkin tästä tarjoaa Kirkon koulutuskeskuksen kappeli, jonka kouluttajat muuttivat muutama vuosi sitten pitkäkirkkomaisesta asetelmasta yhteisöllisyyttä korostavaksi keskeisjärjestykseksi. Koska kyseessä on tila, jossa käytännössä kaikki suomenkieliset papit saavat kirkon omaa koulutusta, voidaan muutosta pitää tilojen osalta paradigmaattisena.

Muutokset näkyvät myös kirkon yhteisissä linjauksissa, jotka ovat avanneet tiloja entistä laajempaan ja luovempaan käyttöön sekä jumalanpalveluksen että muun elämän tarpeisiin. Näistä merkittävimpiä ovat *Saman katon alle. Kirkkotilatryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämisestä yhteisöjen keskuksiksi* (2019) ja *Ovet auki – Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategia vuoteen 2026* (2020).¹¹⁴ Linjauksissa korostuvat tilojen monitoimisuus, yhteisöllisyys, saavutettavuus ja esteettömyys.

Kokonaiskirkon *Ovet auki* -strategia mainitsee erikseen kirkkotilat ja uudistuvan tavan toimia antaen seurakunnille vahvan mandaatin uudistaa kirkkotilojaan ja niissä tapahtuvaa toimintaa:

Uudistamme kirkkotilojen käyttöä. Avaamme seurakuntien tilat omaehtoista hiljentymistä ja vapaaehtoisten järjestämää toimintaa varten. Järjestämme jumalanpalveluksia myös muualla kuin kirkkoissa. Lisäämme jumalanpalveluselämän monimuotoisuutta ja seurakuntatyön monikielisyyttä.¹¹⁵

Seurakuntien elämä rakentuu entistä vahvemmin seurakuntalaisten aloitteellisuuden, osaamisen ja lahjojen varaan. Rakennamme luottamusta, yhteisöllisyyttä ja yhdessä tekemisen kulttuuria. Työntekijän rooli muuttuu enemmän mahdollistajaksi ja valmentajaksi.¹¹⁶

Kirkko ja seurakunnat hakeutuvat erilaisiin kumppanuuksiin. Kannustamme työntekijöitä aktiiviseen ja laajasti verkottuneeseen työotteeseen.¹¹⁷

Toteutamme kokeiluja ja vahvistamme kokeilukulttuuria, emmekä pelkää epäonnistumisia. Kokeiluja tuetaan myös taloudellisesti.¹¹⁸

Kaikki edellä kuvattu ilmentää sitä liturgisen liikkeen periaatetta, jonka mukaan jumalanpalveluksen tulisi elää vuorovaikutuksessa kaiken elämän ja laajemman kulttuurin kanssa. Tämä myös liittyy kirkon tilat ja toiminnot toisiinsa siten, että esimerkiksi saavutettavuuden kysymykset eivät ole enää puhtaan käytännöllisiä vaan liittyvät kirkon palveluun ja todistukseen Jumalan rakkaudesta kaikkia ihmisiä kohtaan.

Samalla syntyy uutta kriteeristöä, jolla kirkkotiloja ja niiden toimintoja tulee arvioida. Yhtenä tällaisena voidaan pitää osallisuuden palveluja, joihin voidaan lukea kaikki saavutettavuutta ja esteettömyyttä tukevat ratkaisut kuten luiskat, kaiteet sekä valaistuksen ja äänentoiston parantaminen samoin kuin kunnolliset wc- ja sosiaalitalat. Toisena esiin tulee tilojen uskomisen entistä enemmän seurakuntalaisten ja yhteistyökumppaneiden käyttöön sekä erilaisissa verkostoissa toimiminen.

---

¹¹⁴ *Saman katon alle* 2019; *Ovet auki* 2020.

¹¹⁵ *Ovet auki* 2020, 6.

¹¹⁶ *Ovet auki* 2020, 8.

¹¹⁷ *Ovet auki* 2020, 8.

¹¹⁸ *Ovet auki* 2020, 9.

Kirkon yhteisöllisyyttä ja osallisuutta tukevissa linjauksissa korostuu ymmärrys seurakuntaelämän muutoksesta, jossa seurakuntalaiset ja yhteistyökumppanit muuttuvat seurakuntatyön kohteista kirkon elämän subjekteiksi. Tässä on kyse sekä nykyisestä seurakuntaelämän ihanteesta että valmistautumisesta seurakuntien yhä niukkenevampaan talouteen, jossa kaikkia entisiä tiloja ja toimintoja ei voida vanhaan tapaan ylläpitää. Tässä perspektiivissä tilojen ja toimintojen keskittäminen seurakunnan arvokkaimpiin tiloihin eli kirkkoihin on perusteltua sekä kirkon mission että vastuullisen taloudenhoidon näkökulmasta.

b. Tulevaisuuden tarpeet, toiveet ja keskeiset arvot

Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä on osana tuomiokirkon peruskorjaushanketta kerännyt näkemyksiä kirkon käyttäjiltä tulevista tarpeista. Tietoa on kerätty niin suomen ja ruotsinkielisten seurakuntien sekä tuomiokapitulin työntekijöiltä, seurakuntaneuvostojen jäseniltä ja luottamusmiehiltä kuin suurelta yleisöltä sekä suomen ja ruotsinkielisten seurakuntien työntekijöiltä kunkin työalan näkökulmasta.¹¹⁹

Työntekijöiden ja luottamushenkilöiden työpajaa pohjusti tuomiorovasti Aulikki Mäkisen alustus kirkon tulevaisuuden muutossuunnista. Alustus käsitteli kirkon historiallista muutosta ja nykyisen kirkollisen elämän tarpeita sekä johdatti unelmoimaan tulevasta. Tulevaisuuden suuntaviivoina esityksessä nousivat esiin tuomiokirkon historiallisesta muutoksesta tutut teemat: kauneus, pyhyys ja valo; toimiva seurakuntakirkko; historian kunnioitus osana jatkumoa; seurakunnan toiminnan tuleminen kirkkotilaan ja tilojen uudenlainen hyödyntäminen; tuomiokapitulin toiveet sekä esteettömyys.¹²⁰ Alustus edusti näin edellä kuvattua jumalanpalveluselämän laajempaa muutosta ja nosti tulevan uudistuksen arvoiksi perinteisen tuomiokirkkoestetiiikan, seurakunnan monimuotoisen toiminnan, historiallisen jatkuvuuden, yhteyden tuomiokapituliin ja esteettömyyden.

Työpajat jatkoivat tuomiorovastin alustuksesta ja puhutuimmiksi teemoiksi niissä muodostuivat:

- Kaikille avoin ja helposti lähestyttävä kirkkotila
- Samanaikaisten tapahtumien järjestäminen
- Tilojen ja varusteiden muuntojoustavuus
- Jumalanpalvelus lähelle seurakuntalaisia
- Esteettömyys kirkossa ja piha-alueella
- Museokokemuksen uudelleen pohtiminen
- Aulatilän uudistaminen kutsuvaksi ja opastavaksi
- Varastointi ja säilytys
- Tekniikan ja valaistuksen uudistaminen¹²¹

Yleisötilaisuuksista kerätyssä palautteessa suurin osa vastauksista tarkasteli peruskorjausta toiminnallisten toiveiden ja tilan historiallisen painoarvon kautta. Näistä toiminnalliset vastaukset olivat hyvin samansuuntaisia työpajojen tulosten kanssa. Vaikka valtaosa yleisön vastauksista suhtautui tuleviin uudistuksiin positiivisesti, esitti seitsemästäkymmenestäkuudesta vastaajasta kymmenen kritiikkiä peruskorjausta kohtaan. Pääasialliseksi huolenaiheeksi näissä vastauksissa nousivat historialliset arvot. Tuomiokirkon toivottiin säilyvän entisellään Jumalan huoneena, *Domus Deinä*, jossa erityisesti toivottiin säilytettävän nykyinen pääalttari ja keskiaikaiset rakenteet. Tästä huolimatta myös suurimmassa osaa kriittisissä vastauksissa otettiin huomioon muutosehdotuksia, joka osoittaa laaja-alaista valmiutta tulevaan peruskorjaukseen ja sen tuomiin muutoksiin.¹²²

Sovellan seuraavaksi työpajan tuloksiin sekä suurelta yleisöltä ja työntekijöiltä kerättyyn palautteeseen samaa tulkinnan mallia kuin edellä esitettyyn historiallisen jaksoon. Yhdistän tässä kuitenkin Daelemansin eletyn tilan itse luomaani Jumalanpalveluksen matriisiin.

Esteettinen vaikutus ja symbolinen merkitys

---

¹¹⁹ Pentagon Design 2022 työntekijöistä ja luottamushenkilöistä sekä Väisänen 2023 suuresta yleisöstä ja työntekijöiltä työaloittain.

¹²⁰ Mäkinen 2022, 10.

¹²¹ Pentagon Design 2022, 6-7.

¹²² Väisänen 2023, 2-10.

Tuomiokirkon toivottiin työpajoissa toivottavan tulijan tervetulleeksi ja luovan kaikille turvallisen ja lämpimän tunnelman sekä tarjoavan mahdollisuuden kauneuden, rauhallisuuden ja pyhyden kokemukseen, joka kuitenkin riisuisi pois turhan arvokkuuden.¹²³ Tulkitsen kauneuden, rauhallisuuden ja pyhyden kokemuksen tarkoittavan pääpiirteissään samaa kuin tuomiorovastin alustuksessaan esiin nostama kauneus, pyhyys ja valo sekä liittyvän perinteiseen tuomiokirkkoestetiikkaa, josta kuitenkin toivotaan vähennettävän turhaa jäykkyyttä ja raskautta korostavia elementtejä.

Yhden työpajaryhmän mukaan tavoiteltuun vaikutukseen voitaisiin pyrkiä siten, että kirkon läntisessä sisäänkäynnissä korostuisivat eloisuus ja kutsuvuus, kun taas kohti itää ja pääalttaria korostuisi hiljentyminen. Samoin pyhyteen ja hengellisyyteen keskittyvät toiminnot sijoitettaisiin kirkon ensimmäiseen kerrokseen, kun taas maalliset työskentelytilat sijoitettaisiin ylempiin kerroksiin.¹²⁴ Ehdotus on mielenkiintoinen ja syytä ottaa jatkossa tutkittavaksi. Samalla tulee välttää maallisen ja hengellisen mekaanista erottamista toisistaan ja nähdä tuomiokirkko pikemminkin kokonaisuutena, jossa kaikki johtaa saman, kirkon keskeisen mysteerin äärelle.

Kokonaisuudessaan työpajoihin osallistuneet toivoivat sellaista kirkkotilaa, joka viittaisi perinteisen tuomiokirkkoestetiikan kauneudella ja pyhällä rauhallisuudella symbolisesti Jumalan tuonpuoleisuteen, joka puolestaan tulisi tämänpuoleisesti koettavaksi Jumalan läsnäoloon kutsuvien sekä sisäänsä sulkevien ja hyväksyvien monimuotoisten ja muuntuvien toimintojen ja osallisuuden palvelujen kautta.

Vasta-argumentin työpajojen toiveille tarjoaa suuren yleisön kriittisen vähemmistön mielipide, joka korostaa nykyisen säilyttävää ja keskiaikaista historiaa korostavaa linjaa, joka ei toisi olennaisia muutoksia tuomiokirkon nykyiseen estetiikkaan. Sama varauksellisuus suuria muutoksia kohtaan näkyi jossakin määrin myös vahtimestarien vastauksissa.¹²⁵

Jumalanpalveluksen matriisi eletyn tilan kuvaajana

Työpajojen työskentelyn toiminnallisissa toiveissa nousivat esiin erityisesti koti- ja erämaorientaatiota koskevat toiveet. Tämä piirtää kääntäen esiin tuomiokirkon nykyiset vahvuudet, jotka ovat tempPELLI- ja synagogorientaatioissa. Eri orientaatioiden tasapaino piirtyi kuitenkin kauniisti esiin vastauksena kysymykseen, millaista toimintaa Turun tuomiokirkossa halutaan tulevaisuudessa mahdollistaa. Vastausryhmistä suurin ”monipuolista jumalanpalveluselämää” kattaa koko matriisin ja asemoi jumalanpalveluselämän kirkon hengellisen elämän keskukseen. Lisäksi toivottiin, että myös muu kirkon ja seurakunnan elämä voisi löytää sille sopivan paikan kirkon tiloista. Tämä piti sisällään niin diakonian palvelutehtävät kuin tuomiokapitulin istuntosalin sekä seurakunnan työntekijöiden työskentelytilat ja kaikille avoimen pyhiinvaelluskeskuksen.¹²⁶

Yleisesti ottaen toiveet sijoittuivat Jumalanpalveluksen matriisissa seuraavasti:

---

¹²³ Pentagon Design 2022, 17.

¹²⁴ Pentagon Design 2022, 16.

¹²⁵ Väisänen 2023, 2-4, 11-12.

¹²⁶ Pentagon Design 2022, 10-12.

Temppeli

Kirkon nykytilan säilyttävien kriittisten äänenpainojen tulkinta on helpointa liittää temppeli-orientaatioon sopivaan muuttumattomuuden korostukseen. Näissä vastauksissa nousee muutoinkin esiin vanhan kunnioittaminen ja keskiaikaisuuden korostaminen. Muuttumatonta ikaikaista pyhää vastauksissa edustavat etenkin keskiaikaiset rakenteet seinät, pylväät ja holvit sekä kirkon liturgisena fokuksena nykyinen Kaikkien Pyhien kappeliin sijoitettu pääalttari. Samoin toivottiin nykyisten penkkien säilyttämistä korkeintaan vähäisin muutoksin.¹²⁷

Tuomiokirkon nykytila mahdollistaa erinomaisesti temppeleorientaation toteutumisen, mikä osaltaan selittää sitä, etteivät tähän liittyneet toiveet juuri nousseet monipuolista jumalanpalveluselämää lukuun ottamatta esiin työpajojen tuloksissa.

Synagoga

Synagogaorientaatioon liittyvä opetus tuli esiin työpajojen tuloksissa, joissa toivottiin tilan itsessään kutsuvan oppimaan kirkon historiasta ja kristillisestä uskosta kuin vahingossa. Tämä voitaisiin saavuttaa esimerkiksi kehittämällä museon toimintaa. Museokokemusta toivottiin laajennettavan digitaalisesti esimerkiksi infotauluin ja kehitettävän pedagogisesti vastaamaan nykypäivän tarpeita. Museo voitaisiin muuttaa esimerkiksi kirkon ensimmäisessä kerroksessa olevaksi avoimeksi museoreitiksi.¹²⁸ Ehdotus toteuttaisi itse asiassa jossakin määrin samaa periaatetta kuin Juhani Rinteen ensimmäinen kirkkomuseo 1920-luvun korjauksen jälkeen ja on syytä ottaa jatkossa tutkittavaksi.

Pääpiirteissään synagogaorientaatioon liittyvät toiminnallisuudet näyttävät käyttäjien mielestä toteutuvan jo nyt kirkkosalissa, jolloin nykyistä kokemusta toivotaan lähinnä parannettavan paremmalla äänentoistolla, akustiikalla ja valaistuksella, jotka tukevat myös muiden orientaatioiden toteutumista. Samaan tähtäävät ylempiin kerroksiin toivotut pienryhmätilat, joita voitaisiin käyttää muun muassa kristillisen kasvatuksen ja opetuksen tarpeisiin.¹²⁹

Suuren yleisön vastauksissa toivottiin kirkkosalin säilyttämistä ennallaan etenkin penkkien osalta. Osa vastaajista salli kuitenkin muunneltavuutta kirkkosalin etuosan penkkien kohdalla samoin kuin niiden pehmeyden suhteen. Museon kohdalla yleisön palautteet hajaantuivat eri näkemyksiin, joista suurin osa kuitenkin piti tärkeänä, että museo säilyisi kirkossa.¹³⁰

Koti

Suurin osa kehittämistoiveista koski tavalla tai toisella kotiorientaatioon liittyvää osallisuutta ja yhteisöllisyyttä, joka paljastaa samalla tuomiokirkon suurimman nykyisen puutteen. Tuomiokirkosta toivottiin etenkin työpajoissa nykyistä helpommin lähestyttävää, kutsuvaa, kaikille avointa, monimuotoista ja muuntojoustavaa sekä esteetöntä tilaa, jossa jumalanpalvelus tulee lähelle seurakuntalaisia.¹³¹

---

¹²⁷ Väisänen 2023, 2-4, 6.

¹²⁸ Pentagon Design 2022, 10-12, 22, 30, 45.

¹²⁹ Pentagon Design 2022, 22, 36.

¹³⁰ Väisänen 2023, 5-6.

¹³¹ Pentagon Design 2022, 6-7, 10-13, 17-20, 27-42.

Jumalanpalvelukseen liittyi myös toive kirkkosaliin sijoitettavasta uudesta alttarista. Tämä nousi esiin pappien kohdalla, jotka toivoivat uuden alttarin olevan helposti saavutettava kaikille. Myös työpajoissa toivottiin seurakuntalaisia lähempänä olevaa, mahdollisesti siirrettävää alttaria. Sekä pappien että työpajojen suhteen esitettiin myös erilaisia käytännön toiveita ja mahdollisuuksia uuden alttarin käyttöön. Yleisöpalautteessa korostui toive kirkkosalin ja nykyisen pääalttarin muuttumattomuudesta kuitenkin siten, että mahdollinen siirrettävä alttari tulisi sijoittaa kirkkosalin etuosaan, ei keskelle kirkkosalia.¹³²

Kaikkien käyttäjäryhmien sekä yleisön toiveissa korostuivat saavutettavuutta, toiminnallisuutta ja viihtyvyyttä parantavat osallisuuden palvelut, joiden tehtävänä on varmistaa kaikkien kirkkoon tulevien mahdollisuus kokea itsensä tervetulleiksi. Toiveet alkoivat kirkon ulkoalueiden ja pääsisäänkäynnin esteettömydestä ja jatkuivat kutsuvasta ja opastavasta aulasta saavutettavuuden parantamiseen kirkon kaikissa osissa muun muassa ajanmukaisen tekniikan, valaistuksen, akustiikan, hissien ja opastuksen avulla.¹³³

Esteettömyys ja asiallinen työskentely-ympäristö olivat niin työntekijöiden kuin yhteistyökumppanien toiveissa koskien kulkureittien lisäksi myös säilytys- ja työskentely- sekä eri ryhmien kokoontumistiloja. Eri-tyiskysymyksenä esiin nousivat kahvilan palveluiden ja yhteisöllisyyden kehittäminen esimerkiksi kirkkukahvien ja ruokailujen osalta, mahdollisuus tilojen vuokraamiseen ja varaamiseen sekä erilaisten pienryhmien tarpeet etenkin kasvatuksessa ja diakoniassa. Tämän lisäksi sekä hengellisten työntekijöiden että seurakuntalaisten vastauksissa nousi esiin tarve turvalliselle tilalle keskustelua, tapaamisia ja vastaanottoa varten.¹³⁴

Erämaa

Erämaaorientaatioon kuuluvat kaikki yksityistä hiljentymistä tukevat elementit. Toiminnallisuuden suhteen tämä voidaan tulkita myös laajemmin pitämään sisällään kaikki kristillisen mysteerin äärelle johtavat kirkko-tilan elementit. Näin tulkittuna etenkin taide ja kulttuuri voivat johtaa Jumalan kohtaamisen ja tehdä esimerkiksi kirkkoon eksyneestä turistista pyhiinvaeltajan. Tällaista erämaaorientaation tulkintaa tukevat monet työpajoissa esiin nousseet toiveet, kuten taiteen ja näyttelyiden, musiikin ja moniaististen kokemusten tuottaminen kirkkoon perinteisen rukouksen, hiljentymisen ja läsnäolon rinnalla.¹³⁵

Työpajoissa ehdotettiin muun muassa, että kappeliin tulisi välittää kauneutta, tyylikkyyttä ja pyhyttä ja niistä Tarkk'ampujan ja Tigerstedt-Wallenstjärnan kappelit voitaisiin pyhittää hiljentymistiloiksi. Toiveena oli myös, että kappeleita voitaisiin käyttää samaan aikaan kirkkosalissa järjestettävien tilaisuuksien kanssa.¹³⁶ Samoin yleisövastauksissa toivottiin kirkosta löytyvän tiloja yksityistä hiljentymistä varten. Yleisövastauksissa suurin toiveiden ryhmä kohdistui juuri hiljaisuuden kysymyksiin, jota seuraavaksi suurimpana tulivat musiikkiin ja taiteeseen kohdistuvat toiveet.¹³⁷ Spiritualiteetin kysymykset laaja-alaisesti ymmärrettyinä ovat siten selvästi kirkon tulevaisuuden toiminnan ja siihen kohdistuvien toiveiden keskiössä.

---

¹³² Pentagon Design 2022, 6, 29; Väisänen 2023, 5, 12.

¹³³ Pentagon Design 2022; Väisänen 2023.

¹³⁴ Pentagon Design 2022; Väisänen 2023.

¹³⁵ Pentagon Design 2022, 12-13.

¹³⁶ Pentagon Design 2022, 32-33.

¹³⁷ Väisänen 2023, 3, 6, 9.

Tulevan muutoksen keskeiset toiveet ja arvot

Lopuksi voidaan todeta, että kaikkien käyttäjäryhmien toiveena on tuomiokirkon muuttaminen palvelemaan paremmin Jumalanpalveluksen matriisin koti- ja erämaaorientaatioita. Tämä sopii hyvin sekä laajempaan yhteiskunnalliseen ja kulttuuriseen muutokseen että jumalanpalveluselämän ja spiritualiteetin viimeaikaiseen kehitykseen. Oleellista on kuitenkin tasapainon tavoittelu Jumalanpalveluksen matriisin kaikkien orientaatioiden kesken, koska kirkon tulee vastata kaikkien seurakuntalaisten tarpeisiin ja valmistautua myös tarpeiden painopisteen mahdolliseen tulevaan muutokseen.

Kirkon kehittämisen arvoiksi voidaan käyttäjien toiveiden pohjalta tiivistää:

- Monipuolisen jumalanpalveluselämän ja seurakuntien monimuotoisen toiminnan mahdollistaminen
- Historiallisen jatkuvuuden ja perinteisen tuomiokirkkoestetiikan säilyttäminen
- Vieraanvaraisuuden kehittäminen

Näistä vieraanvaraisuudessa korostuvat yksilöiden osalta saavutettavuus, kutsuvuus ja avoimuus sekä yhteisöjen osalta verkostot sekä etenkin yhteys tuomiokapituliin.

c. Suuntaviivoja ja ehdotuksia tulevaan muutokseen

Edellisessä alaluvussa tiivistetyt tulevan muutoksen arvot liittyvät kiinteästi Turun tuomiokirkon eri tehtäviin ja rooleihin. Tuomiokirkko on ensinnäkin suomen- ja ruotsinkielisten seurakuntien seurakuntakirkko. Kirkollisessa lainsäädännössä tämä on kirkkorakennuksen ensisijainen tehtävä.¹³⁸ Sen sijaan hiippakunnan pääkirkkona tuomiokirkko mainitaan kirkkojärjestyksessä vain piispanvihkimyksen paikkana.¹³⁹ Tästä huolimatta tuomiokirkko on käytännössä myös hiippakunnan pääkirkko, jossa toimitetaan useimmiten piispanvihkimyksen ohella myös pappisvihkimykset ja enenevässä määrin myös diakonian virkaan vihkimykset. Tässä mielessä tuomiokirkon rooli hiippakunnan liturgisena keskuksena on ollut viime vuosina liturgisen liikkeen painotuksia seuraten aiempaan verrattuna ehkä jopa kasvussa.

Seurakuntakirkon ja hiippakunnan pääkirkon rooleissa korostuvat erityisesti kaavaillun muutoksen monipuolisen jumalanpalveluselämän ja monimuotoisen toiminnan mahdollistamista korostavat arvot. Seurakuntien pitää pystyä elämään ja kehittämään toimintaansa tuomiokirkossa ja siihen kuuluu myös elävä yhteys hiippakuntaan ja sen toimintaan, joka tilojen tulee mahdollistaa.

Edellä käsiteltyjen puhtaasti kirkollisten merkitysten lisäksi Turun tuomiokirkolla on myös kiistämätön merkitys kansallispyhäkkönä, vaikka tämä rooli onkin kehittynyt aikojen saatossa kirkon ja yhteiskunnan suhteiden muuttuessa. Nykyään kansallispyhäkön merkitys korostuu etenkin suhteessa Suomen kulttuurihistoriallisiin arvoihin. Tässä suhteessa tuomiokirkko lukeutuu ainoana keskiaikaisena katedraalina historiamme ykköskohteisiin.

Kansallispyhäkkö korostaa tuomiokirkon historiallisen jatkuvuuden ja perinteisen tuomiokirkkoestetiikan säilyttämisen arvoja. Samalla se yhdessä kirkollisten arvojen kanssa vaatii panostamaan myös vieraanvaraisuuden kehittämiseen. Tämä liittyy erityisesti tuomiokirkon merkitykseen vierailukohteena ja monien tapahtumien järjestämisaikana, joka kokoaa yhteen kaupunkilaisia, suomalaisia ja vierailijoita ympäri maailmaa. Tässä yhteydessä korostuu tuomiokirkon merkitys kaikkien turkulaisten, suomalaisten ja vierailijoiden kirkkona, jossa oma merkityksensä on myös suhteilla ja verkostoilla esimerkiksi Turun kaupungin ja valtiovallan sekä toisten uskonnollisten yhteisöjen ja eri kulttuuritahojen välillä.

Peruskorjauksessa tehtävien muutosten tulee ottaa huomioon kaikki nämä toiminnot, arvot ja yhteisöt. Onnistunut ratkaisu ei voi polkea joitain arvoja toisten kustannuksella, vaan lopputuloksen pitää palvella jollakin tavalla niistä kaikkia. Samalla tavalla muutosten pitää tavoitella tasapainoa Jumalanpalveluksen matriisin kuvaamien eri jumalanpalvelusorientaatioiden mahdollistamisen välillä.

Esitän seuraavaksi kaiken edellisen perusteella joitakin ehdotuksia, joita voidaan jatkossa tutkia seurakuntien ja seurakuntayhtymän päätöksenteossa sekä arkkitehtisuunnittelussa. Kyse on alustavasta työstä ja ehdotuksista, joiden tehtävänä on auttaa päätöksentekijöitä hahmottamaan muutostarpeita ja kohtia sekä niiden taustalla vaikuttavia toiminnallisuksia ja arvoja.

Otan ehdotusten käsittelyn avuksi James F. ja Susan J. Whiten kirkkotilajaon, jota täydennän tuomiokirkon erityiskysymyksillä. Whitet jakavat kirkon kuuteen eri tilaan: kokoontumistilaan, liikkumistilaan, seura-

---

¹³⁸ KL 14 Kirkko, seurakunnan kiinteistöt ja rakennussuojelu.

¹³⁹ KJ 18:2, 2 mom. ”Piispan vihkiminen tai virkaan asettaminen toimitetaan nimitetyn piispan hiippakunnan tuomiokirkossa.”

kunnan tilaan, musiikkitilaan, alttaritilaan ja kastetilaan sekä kolmeen liturgiseen keskukseen alttariin, saarnatuoliin ja kastepaikkaan, joista jokaisella on oma tehtävänsä ja omat erityispiirteensä.¹⁴⁰ Näiden lisäksi tuomiokirkon muutosten käsittelyssä on hyvä ottaa huomioon käyttäjäkokemusten osoittamat erityiset tarpeet museotilaan, kokoontumistiloihin ja osallisuuden palveluihin.

Kokoontumistila

Kokoontumistilat ovat jääneet suomalaisissa kirkoissa perinteisesti vähäiselle huomiolle. Kyse on siitä, miten seurakunta kokoontuu kirkkoon saapuessaan ja muodostuu yhteisöksi. Uusimmassa ajattelussa on kiinnitetty erityistä huomiota näiden tilojen mahdollistamaan yhteisöllisyyden rakentamiseen. Tarkasteluun on noussut esimerkiksi kirkkokahvien ja pienten epämuodollisten kohtaamisten merkitys, johon liittyvät osallisuuden palvelut muun muassa WC- ja sosiaalitilojen muodossa. Kokoontumistilat ja liikkumistilat ulottuvat myös kirkon ulkotiloihin ja niihin kuuluvat kaikki tilat aina saapumis- ja parkkipaikoilta kirkkosaliin saakka.

Tuomiokirkon käyttäjäpalautteessa kiinnitettiin näihin kaikkiin huomiota. Kyse on näiltä osin ennen muuta seurakuntien monimuotoisen toiminnan mahdollistamisesta ja vieraanvaraisuuden kehittämisestä, jotka tukevat osaltaan monipuolista jumalanpalveluselämää. Toimivat kokoontumistilat mahdollistavat erityisesti jumalanpalveluksen kotiorientaation toteutumisen luomalla yhteisöllisyyttä myös jumalanpalvelusten ulkopuolella.

Tuomiokirkossa luontevin kokoontumistila löytyy tornihallista eli länsieteisestä. Käyttäjät toivoivat siitä vieraanvaraista tilaa, joka houkuttelisi kävijää kirkkoon ja saisi jumalanpalvelukseen osallistuvan jäämään kirkkokahveille. Suunnittelussa voitaisiinkin tutkia länsieteisen ja kirkkosalin länsiosan kehittämistä juuri tähän tarkoitukseen. Tilaan voitaisiin sijoittaa nykyiseen tapaan sekä infopiste että uutuutena myös toivottu kahvila sekä mahdollisesti museon ja näyttelyjen toiminnallisuuksia. Tätä varten voitaisiin tutkia kirkkosalin pohjoisen ja eteläisen sisäänkäynnin länsipuolella olevien penkkien poistamista, joka mahdollistaisi terveelleeksi toivottavan kokoontumistilan liudentumisen pyhyteen kutsuvaksi kirkkosaliksi.

Kokoontumistilan suunnittelussa tulisi ottaa huomioon vieraanvaraisuuden hengessä kaikkien kirkossa kävijöiden tarpeet. Tämä merkitsee muun muassa panostusta opastukseen, joka johtaisi kirkkoon tulevan välittömästi kaipaamiensa palveluiden pariin olipa kyse sitten turismista tai kulttuurista, jumalanpalvelukseen tai konserttiin osallistumisesta, sielunhoidon tai diakonian tarpeesta tai osallistumisesta kasvatuksen toimintaan. Samoin kokoontumistilasta tulisi olla selvä ja vaivaton yhteys WC-tiloihin, minne tahansa ne päätetäänkin sijoittaa. Niiden mahdollinen sijoituspaikka voisi edelleen olla Ursulan kappelin ensimmäinen kerros, joskin niitä on syytä kehittää vastaamaan nykyaikaisiin ja kasvaviin tarpeisiin.

---

¹⁴⁰ White & White 1998, 4.

Liikkumistila ja seurakunnan tila

Liikkumistila ja seurakunnan tila kuuluvat kiinteästi yhteen. Liikkumistilaan kuuluvat kaikki käytävät ja kulkureitit, joita pitkin seurakunta siirtyy paikasta toiseen, kun taas seurakunnan tilan muodostavat tällä hetkellä erityisesti kirkkosalin penkit ja etuosan irtotuolit. Molempien osalta kysymykseksi nousee ennen kaikkea saavutettavuus, jota voidaan parantaa liikkumiseen, valaistukseen ja äänentoistoon liittyvillä teknisillä ratkaisuilla.

Seurakunnan tilan osalta tärkeä on myös kysymys kirkon penkeistä, joiden säilyttäminen nykyisellään tukee monen käyttäjän kohdalla sekä tuomiokirkkoestetiikkaa, historiallista jatkuvuutta että jumalanpalveluksen synagoga- ja temppeleorientaatioita. Tästä syystä penkit voitaisiin suurilta osin jättää uudistuksessa nykyiselleen edellä esitettyä läntisten penkkien poistoa lukuun ottamatta.

Sen sijaan edestä pääasiassa avoin ja muunneltava saarnatuolin ja pääkuorin väliin jäävä keskiaikaisen seitsensivuisen kuorin alue vastaa olennaisilta osin sekä seurakuntalaisten kotiorientaation tarpeisiin että eri tilanteissa tarvittaviin monimuotoisen toiminnan mahdollistamiseen. Tämä tukisi kirkkosalin muuttumattomuuden kokemusta siitä huolimatta, että nykyiset penkit tulevat tosiasiasa vasta 1800-luvun lopulta.

Seurakunnan tilaan sijoittuvat myös kirkon perinteisestä liturgisista keskipisteistä saarnatuoli sekä sananjulistusta tukeva lukupulpetti. Näiden käyttö on vakiintunut, eikä edellytä toimenpiteitä. Vaikka saarnatuoli on tosiasiasa hyvin esteellinen, on se historiallisena elementtinä merkittävä, jolloin sananjulistuksen saavutettavana paikkana voidaan sen rinnalla käyttää lukupulpettia.

Näiden lisäksi saarnatuolin ja pääkuorin väliin jäävä avoin tila tuo synagogaorientaatiolle tarvittavaa muunneltavuutta, joka mahdollistaa modernin tekniikan käytön esimerkiksi opetustilanteissa tarvittaville siirrettäville valkokankaille tai screeneille. AV-laitteiston kehityksen tässä vaiheessa nämä lienee parasta pitää siirrettävinä, koska kyseessä on kallis ja nopeasti vanheneva elementti. Muutoin opetuksen tarpeisiin on hyvä vastata uudistettavalla ja säädettävällä valaistuksella ja äänentoistolla, jotka tukevat myös yksityisessä hiljentymisessä erämaaorientaatiota.

Musiikkitila

Musiikkitila keskittyy tällä hetkellä erityisesti sekä kirkkosalin takaosassa sijaitsevalle urkuparvelle että saarnatuolin ja pääalttarin välissä olevan kuoriurkujen yhteydessä olevaan avoimeen tilaan. Tämän lisäksi pääkuorin alttaritaulun taakse on sijoitettu urkupillejä, jotka mahdollistavat jossakin määrin pääkuorin käsittelyn erillisenä musiikkitilana, jonka lisäksi yksittäisiin kappeleihin on sijoitettu soittimia. Suunnitteilla on myös kuoriurkujen uusiminen, jota käsitellään tarkemmin seuraavassa alaluvussa alttarialueen yhteydessä.

Musiikkitilojen ja instrumenttien hoito on olennainen osa sekä jumalanpalvelus- että kulttuurielämää. Käyttäjäpalautteessa toivottiinkin mahdollisuutta järjestää kirkossa samaan aikaan tilaisuuksia, joissa voitaisiin kokea erilaisia musiikki- ja äänimaailmoja. Tätä varten pitää tutkia mahdollisuuksia eri tilojen äänieristykseen, joka on oma erityiskysymyksensä. Musiikkitilan tarpeet eivät rajoitu vain soittimiin, vaan pitävät sisälleen myös harjoittelun ja moninaisten tarvikkeiden säilyttämiseen tarvittavat tilat.

Jumalanpalveluksen painopisteen siirtyessä entistä yhteisöllisemmäksi on olennaisen tärkeää, että kanttorit, urkurit ja kuorot saavat toimivan tilan urkuparven ohella seurakunnan keskuudesta, joka tarkoittaa käytännössä kuoriurkujen läheisyyttä kirkkosalin etuosassa. Tässä tulee ottaa huomioon myös kuorotelineiden uusiminen siten, että niiden pystyttäminen ja säilyttäminen olisi mahdollisimman vaivatonta.

Musiikkitiloja koskevat saavutettavuuden vaatimukset, jotka korostuvat raskaita esineitä ja instrumentteja liikuteltaessa. Tämä tulee ottaa huomioon myös harjoittelutilojen kohdalla. Mahdollinen paikka erilliseksi kuorojen harjoittelupaikaksi voisi löytyä esimerkiksi tornihallin ylemmistä kerroksista, jos niistä päätettäisiin rakentaa saavutettavaa tilaa, joka merkitsisi käytännössä hissien ja uusien kulkuväylien rakentamista.

Musiikin suunnittelu edellyttää musiikin ammattilaisten ja erityissuunnittelijoiden ammattitaidon hyödyntämistä, johon teologinen selvitys voi vain viitata. Teologisesta näkökulmasta on kuitenkin mahdollista korostaa musiikin yhteisöllistä merkitystä sekä monimuotoista toteuttamista kirkon mission olennaisena välineenä.

Alttaritila ja kastetila

Pääalttari

Kirkon nykyinen alttari on sijainnut vuodesta 1649 Kaikkien Pyhien kappelin itäseinällä muodostaen uuden pääkuorin. Monille juuri tämä tila edustaa kirkon suurinta pyhyyttä ja historiallista jatkuvuutta. Pääkuorissa toimitetaan kirkolliset vihkimykset ja suuret juhlat. Avoin näkymä pääovelta alttarille on ikoninen ja kertoo muuttumattomuudesta. Tämä tukee sitä, että pääkuori ja sen alttari säilytettäisiin tulevassa uudistuksessa pääosiltaan muuttumattomana, mikä mahdollistaa jumalanpalveluselämän jatkumisen tuomiokirkossa nykyiseen tapaan etenkin suurten juhla jumalanpalvelusten osalta. Tämä ratkaisu tukee myös nykyisen tempeliorientaation säilymistä.

Tilan käyttöä voidaan kuitenkin kehittää itsenäiseen suuntaan siten, että se voi toimia jatkossakin toimituskappelinä. Pääkuoriin on tällä hetkellä sijoitettu kirkkotilan liturgisista polttopisteistä sekä pääalttari että kastepaikka. Jatkossa erityisesti kasteen merkitystä tulee kirkon kohtalonkysymyksenä korostaa, jonka vuoksi tulee pohtia, miten myös muut osat kirkosta voisivat todistaa kasteen merkityksestä. Samalla on paikallaan tutkia tätä tukevia toiminnallisia taidehankintoja ja etenkin mahdollista kasteputua. Kirkkoon hankittavan taiteen tulee edustaa oman aikamme ilmaisua ja sen parhaimmista ja siten välittää kristillisen uskon salaisuus tuoreella tavalla oman aikamme ihmisille.

Muutoksen yhteydessä on myös syytä tutkia sitä, miten pääkuorin esteettömyyttä voidaan parantaa tilan peruskokemusta, tuomiokirkkoestetiikkaa ja historiallista jatkuvuutta rikkomatta. Etenkin alttarille johtavat portaat ovat esteettömyyden näkökulmasta tavattoman haasteelliset, eivätkä siten täysin vastaa nykyisiin tarpeisiin.

Kansanalttari

Käyttäjäläpälautteissa nousi voimakkaasti esiin tarve uudesta alttarista, joka sijoittuisi kirkkosalin itäosaan, keskiaikaisen pääkuorin alueelle. Ajatus uudesta alttarista ei ole sinänsä uusi, vaan on noussut esiin jo

edellisen 1970-luvun peruskorjauksen yhteydessä. Toteutuessaan se tukisi monipuolisen jumalanpalveluselämän arvoja. Uusi kirkkokansan keskelle sijoitettava alttari seuraisi uudistuvan jumalanpalveluksen ihanteita seurakuntalaisten osallisuudesta ja osallistumisesta messun toimittamiseen ja tukisi erityisesti jumalanpalveluksen kotiorientaatiota, eikä oikein toteutettuna loukkaisi muita orientaatioita, vaan loisi uusia mahdollisuuksia myös niiden toteuttamiseen.

Toivottu kansanalttari voitaisiin toteuttaa monella eri tavalla. Tietyllä tavalla sen käyttöä on jo nyt kokeiltu esimerkiksi paavi Johannes Paavali II:n vierailun yhteydessä, jota varten teetettiin pääalttarin kanssa yhtenevän muotoinen niin sanottu paavinalttari, jolla voitiin käyttää samoja kirkkotekstiilejä kuin pääalttarilla. Tämä ei ole kuitenkaan osoittautunut käytännössä toimivaksi ratkaisuksi, kuten ei myöskään Pormestarin kuoriin sijoitetun periaatteessa siirrettävän alttarin käyttö kirkkosalissa. Siksi suunnitteilla olevan uuden alttarin tulisi olla joko vaivattomasti siirrettävä tai kiinteänä ratkaisuna tuomiokirkkoestetiikkaa aidosti kestävä ratkaisu.

Ehdotuksia tutkittaessa on hyvä huomata, että tuomiokirkossa on jo nyt monia alttareita, eikä tätä pidetä kirkon viimeaikaisissa linjauksissa teologisesti ongelmallisena, joskin esimerkiksi *Saman katon alle* (2019) suosii teologisesti ja liturgisesti perustelluimpana pitää alttari kiinteänä.¹⁴¹ Käsittelen tuomiokirkon muita alttareita osana tiloja, joihin ne on sijoitettu.

Koska kirkon tilat ja toiminnot liittyvät toisiinsa, on syytä tutkia mahdollisen kansanalttarin sijoittumista etenkin suhteessa saarnatuoliin sekä kuoriurkuihin, jotka on suunniteltu korvattaviksi uusilla. Museovirastolta on jo pyydetty lausuntoa uusien kuoriurkujen sijoittamisesta keskiaikaisen seitsensivuisen pääkuorin idästä katsoen ensimmäiseen ja toiseen holviaukkoon eteläpuolella kirkkosalin toisesta kerroksesta lähtien. Mikäli tämä toteutuu, vaikuttaa se myös mahdollisen kansanalttarin olemukseen. Tämän vuoksi suosittelem, että lopullinen päätös uusista kuoriuruista tehtäisiin yhdessä kirkon uudistuksen kokonaisuuden kanssa, mikä helpottaisi sekä kokonaisuuden että kokonaisvaikutuksen arviointia ja estäisi sen, että ensimmäisenä toteutettava elementti määräisi koko tulevan uudistuksen luonteen.

Esittelen seuraavassa alustavia vaihtoehtoja, joiden pohjalta on mahdollista käydä keskustelua ja jatkaa mahdollisen kansanalttarin suunnittelua:

A. Yksinkertainen siirrettävä alttari

Alttarien perusmuoto noudattelee joko nykyisen pääalttarin arkkumuotoa tai Pormestarin kappelin pöytämuotoista alttaria. Näistä pöytämäinen alttari viittaa ensimmäisten kristittyjen kotijumalanpalvelukseen ja ateriyhteyteen sekä arkun muotoinen aikaan, jolloin messua vietettiin marttyyrien haudoilla.¹⁴² Tässä mielessä siirrettävän alttarin olisi mielekkäintä olla pöytämuotoinen, joka korostaisi entisestään seurakunnan kokoontumista pöydän ympärille ehtoollista vietettäessä.

Kyse ei kuitenkaan ole vain yksittäisestä kalusteesta eli alttaripöydästä vaan myös siitä, miten se sijoittuu ympäröivään tilaan ja kalusteisiin. Pöydän ympärille kokoontumisen symboli edellyttää seurakuntalaisia,

---

¹⁴¹ *Saman katon alle* 2019, 17-18.

¹⁴² *Saman katon alle* 2019, 18.

joita varten tarvitaan kalusteita: penkkejä tai tuoleja. Tässä kohden perustelluimpia olisivat kokonaisuuteen sopivat irtotuolit.

Ratkaistavaksi jää edelleen alttarin paikka sekä sitä käytettäessä että säilytettäessä. Säilytykselle voisi löytyä luonteva paikka esimerkiksi nykyisen paavinalttarin säilytyspaikan kohdalta. Pöydän siirtämisen tulisi tapahtua vaivattomasti ja sen tulisi asettua luontevasti molempiin sijoituspaikkoihinsa. Tämän mahdollistamiseksi tulisi kalustesuunnittelussa etsiä ratkaisuja esimerkiksi salatuista pyöristä tai kuljetuksen apuvälineistä, jotka mahdollistaisivat alttarin vaivattoman ja asianmukaisen käytön.

Altтарin käyttöpaikka määräytyy seurakuntien tosiasiallisen tarpeen perusteella. Jos siirrettävän alttarin käyttö rajoittuu pieniin jumalanpalveluksiin ja yhteisöihin, ei tämä edellytä merkittäviä muutoksia esimerkiksi alttarin korkeuteen, jolloin alttari voidaan siirtää ja sijoittaa avoimessa lattiatilassa periaatteessa mihin tahansa. Jos taas kansanalttaria halutaan käyttää esimerkiksi tuomiokirkkoseurakunnan tavallisissa jumalanpalveluksissa tai suurten tapahtumien yhteydessä, joissa valtaosa kirkkokansasta istuu kaukana penkeissä, tulee sen saada alleen jonkinlainen koroke, että alttari ja sillä toimitettava palvelus näkyisi kirkon penkkeihin saakka. Koroke puolestaan asettaa alttarin tietylle paikalle, jollei sitäkin toteuteta siirrettävänä. Siirrettävä koroke saattaisi tehdä kansanalttarin muunneltavuudesta hyvin työlästä.

Jos koroke rakennettaisiin kiinteäksi, mutta sen haluttaisiin olevan mahdollisimman huomaamaton, voitaisiin tutkia vaihtoehtoa, jossa alttarin koroke nousisi lattiasta haluttuun korkeuteen. Tällöin muutostoiminto tapahtuisi siten, että pöytämuotoinen alttari siirrettäisiin ensin halutulle paikalle, jonka jälkeen alttarialue nostettaisiin koneellisesti lattiatasosta. Tällaisessa ratkaisussa tulisi kiinnittää erityistä huomiota korotettavan alueen saavutettavuuteen ja turvallisuuteen.

Ratkaistavaksi jäisi edelleen alttarin paikka ja ehtoollisennauttimisen tapa. Jos suunnitteilla olevat uudet kuoriurut toteutuvat, olisi kansanalttarin luontevin paikka keskellä pääkäytävää suurin piirtein samalla akselilla uusien kuoriurkujen ja saarnastuolin kanssa. Tämä ratkaisu kävisi vuoropuhelua sekä saarnatun että soitettun sanan kanssa ja osoittaisi ehtoollisen salaisuuden keskeisyyteen. Ratkaisun etuna olisi myös se, että kuorot saisivat luonnollisen sijainnin kuoriurkujen edestä siten, että kuorolaiset muodostaisivat automaattisesti osan kansanalttarin ympärille kokoontuvaa seurakuntaa sekä kuuluisivat ja näkyisivät suurimman osaan kirkkosalia.¹⁴³

Seurakunnan koko ja luonne vaikuttavat siihen, miten ehtoollinen nautittaisiin uutta kansanalttaria käytettäessä. Pienille ryhmille ehtoollisen nauttiminen seisaaltaan ei todennäköisesti muodostuisi ongelmaksi, mutta laajemmassa käytössä tulisi varata mahdollisuus seurakuntalaisten polvistumiseen. Tämä puolestaan edellyttäisi siirrettäviä polvistumiskaiteita sekä tilaa niiden säilyttämiselle.

---

¹⁴³ Roberts 2004, 168-169, 192.

B. Lattian alta nouseva kiinteä alttari¹⁴⁴

Lattian alta nouseva alttari toimisi muutoin samalla tavalla kuin vaihtoehto A., mutta alttaria ei tarvitsisi siirtää, koska se nousisi koneellisesti lattian alta. Mekanismi voitaisiin toteuttaa siten, että lattiassa olevat kivet laskisivat ensin koneellisesti lattiatason alapuolelle ja siirtyisivät syrjään, jonka jälkeen alttari ja sen alla oleva koroke nousisivat lattian alta haluttuun korkeuteen.

Ratkaisun etuna olisi nopea käytettävyys, joka vähentäisi merkittävästi vahtimestareiden työtä, sekä esteettinen ilme, jossa alttari voisi käytettäessä näyttää kiinteältä ja toimia haluttaessa myös arkun muotoisena, ja käytön ulkopuolella poistua kokonaan salin yleisilmeestä. Jatkotyöstettäväksi jäisi alttarin symbolinen merkitys käytön ulkopuolella eräällä tapaa lattian alle haudattuna ja vanhojen hautatilojen yhteyteen sijoitettuna. Oikein pohjustettuna tämä voisi olla symbolisesti hyvin vaikuttava elementti.

C. Keskiaikaisen seitsensivuisen pääkuorin laajempi muutos

Kansanalttarin toteuttamista samaan symboliseen painoarvoon suunnitteilla olevien kuoriurkujen ja nykyisen saarnatuolin kanssa voitaisiin myös tutkia. Edellisten ehdotusten riskinä kun on uuden alttarin vaatimaton muoto kahteen muuhun elementtiin verrattuna. Seuraavaksi esitetyn perustana taas olisi seitsensivuisen keskiaikaisen pääkuorin korostaminen korottamalla se samaan tasoon pääkuorin lattian kanssa, joka ratkaisisi myös kysymyksen kansanalttarin näkymisestä kirkon penkkeihin.

Nykyinen pääkuorin portaiden korko luiskattaisiin hyvin loivasti sivulaivoihin johtavissa kuorikäytävissä, mikä takaisi esteettömän kulun kirkkosalista sekä pääalttarille että seitsensivuisen kuoriin. Idästä katsoen neljänsien pylväiden kohdalle tuleva korokoero voitaisiin ratkaista joko portailla tai luiskalla tai molemmilla. Korokoeron kohdalle voitaisiin sijoittaa haluttaessa polvistumiskaiteet ehtoolliselle polvistumista varten, jonka lisäksi ehtoollinen voitaisiin jakaa korotetulla alueella seisaaltaan. Etelä- ja pohjoispuolen pylväiden väliin jäävä kuorikäytävän ja kuorin välinen korokoero ratkaistaisiin kansanalttaria kohti suunnatuilla, korotetuilla kiinteillä istuimilla ja/tai kuorotelineillä, jotka viittaisivat funktiollaan, joskaan eivät muodollaan keskiakaisiin kuoripenkkeihin. Näiden eteen tulisi irtotuoleilla vapaasti kalustettavaa ja siten muunneltavaa tilaa.

Kansanalttari toteutettaisiin edellä esitetylle paikalle joko kiinteänä tai ehdotusten B. tai A. tapaan. Ehdotuksen tavoitteena olisi korostaa kansanalttaria ja mahdollistaa sen ympärille kokoontuminen sekä korostaa uudella tapaa seitsensivuisen kuorin keskiaikaisia rakenteita. Pitkän keskikäytävän luoma yhteys pää-ovelta pääalttarille säilyisi koron siirtyessä uuteen kohtaan samalla, kun muutos korostaisi uudella tapaa keskiaikaisia kuorikäytäviä, Suomessa ainutlaatuista *ambulatoriota*, jonka muoto voisi korotetun kuorin ja uusien massiivisten kuoriurkujen vaikutuksesta piirtyä entistä selvemmin esiin. Osaa tässä esitetyistä muutoksista voitaisiin tutkia myös ilman seitsensivuisen kuorin korotusta siten, että sekä alttari- että kuorokorotukset olisivat siirrettäviä tai nousisivat lattiatasosta vaihtoehdon B. tapaan.

Riippumatta kansanalttarin kohtalosta keskiaikaisen seitsensivuisen kuorin länsilaidan pylväissä oleviin kornereihin voitaisiin tilata ja sijoittaa oman aikamme kirkkotaidetta. Luonnollinen aihe näille olisivat Neitsyt Maria ja Piispa Henrik, jolle tuomiokirkko on alun perin omistettu.

---

¹⁴⁴ Kiitos tästä ajatuksesta kuuluu Arkkitehtitoimisto Noanin Lassi Viitaselle, joka kertoi tästä mahdollisuudesta yhtenä tutkittavana vaihtoehtona.

Samalla olisi paikallaan etsiä mahdolliselle uudelle kastepuulle luontevaa paikkaa jostakin kohtaa seitsensivuisen kuorin laidalta. Kastepuu sopisi mainiosti sekä kastepaikan että alttarin ja mahdollisten lastentilojen läheisyyteen. Perinteistä luterilaista symboliikkaa hyödyntäen kastepuulle luonteva paikka voisi löytyä myös saarnatuolia vastapäisessä eteläpuolen pylvästä, jolloin pääalttari, saarnatuoli ja kastepuu muodostaisivat kirkkosalissa tasakylkisen kolmion muistuttaen perinteiseen tapaan luterilaisen kirkon armonvälineistä. Mahdollisen kastepuun paikka on luontevinta ottaa käsittelyyn arkkitehtisuunnittelun siinä vaiheessa, jossa on päätetty sitä suuremmista ja määräävimmistä salin etuosan elementeistä.

Kappelit ja museo

Tuomiokirkon kappelit rakennettiin alun perin itsenäisiksi jumalanpalvelustiloiksi ja muutettiin sittemmin hautakappeleiksi ja käyttötiloiksi. Tämän perintönä niiden nykyinen käyttö vaihtelee kovin siten, että selvimmin itsenäisenä jumalanpalvelustilana toimii Tarkk'ampujan kappeli, Mikael Agricolan kappeliin on sijoitettu lastenkappeli, Pormestarin kappeliin pyhiinvaelluskeskus, Tigerstedt-Wallenstjärnan kappeliin tila on omistettu yksityiselle hiljentymiselle ja Kijkin kappeli vaihtuville taidenäyttelyille. Loput kappeleista toimivat lähinnä hautakappeleina, joina niistä on tullut historiallisia muistomerkkejä. Tuomiokirkkomuseo puolestaan on sijoitettu toiseen kerrokseen läntiselle lehterille.

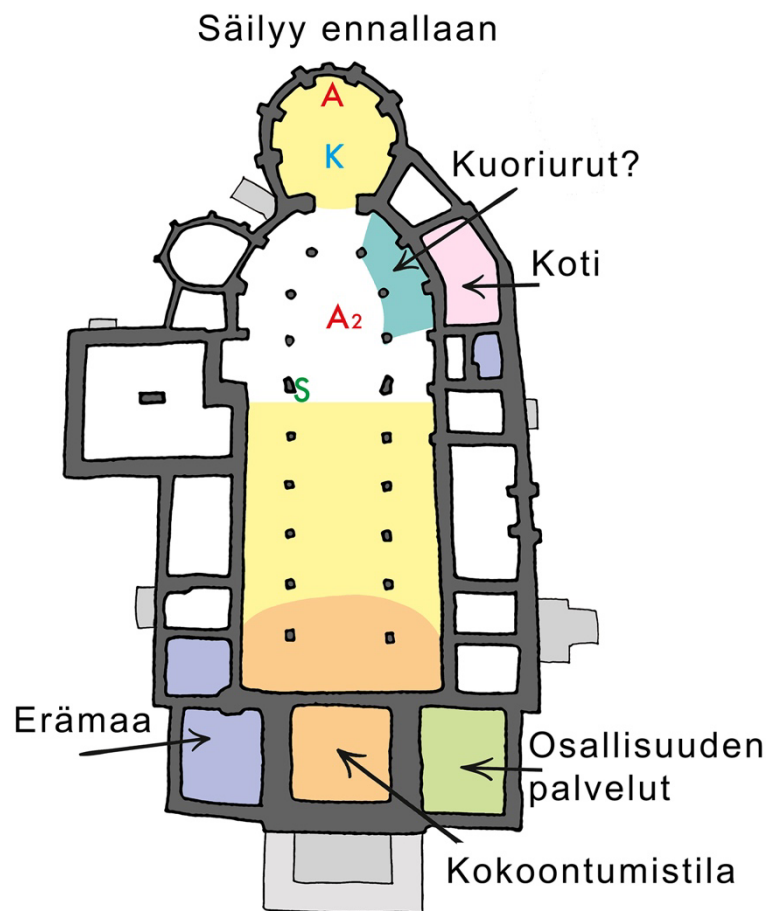
Käyttäjäpalautteessa toivottiin museokokemuksen uudelleen pohtimista eri vierailijaryhmien näkökulmasta ja integroimista osaksi kirkkosalia. Museo sijoittui Juhani Rinteen 1920-luvun uudistustöiden yhteydessä sivukappeleihin. Nykyisten muutosten yhteydessä voitaisiin tutkia mahdollisuutta sijoittaa museo jälleen osaksi sivukappeleita ja kirkkosalia sekä kehittää sen näyttelyitä osaksi kirkon kokonaisuutta. Painopiste voisi tällöin olla sekä tuomiokirkon että Turun historian avaamisessa kirkossa vieraileville. Museon kehittäminen voisi mahdollistaa yhteistyön Turun kaupungin museopalveluiden kanssa. Samalla se houkuttelisi kirkkoon tulevia vierailijoita syvemmälle kristinuskon suureen kertomukseen ja tekisi turisteista pyhiinvaeltajia.

Museokokemuksen rinnalla sivukappeleissa voisi jatkua erityisesti kaivatun erämaaorientaatioon perustuvan hiljentymisen ja taiteen sekä kristillisen kasvatuksen ja kaikenikäisten huomioon ottamisen teemat. Tämä tekisi kirkosta entistä vieraanvaraisemman ja helpommin lähestyttävän. Käytännössä se merkitsisi tilojen nykyisen käytön kehittämistä ja syventämistä etenkin Mikael Agricolan ja Tigerstedt-Wallenstjärnan kappelien kohdalla.

Pormestarin kappeli on syytä ottaa jatkotutkimukseen sen perusteella, voidaanko ja halutaanko tilasta kehittää käyttäjätoiveiden mukaisesti iltakäyttöön soveltuva, erillisellä sisäänkäynnillä oleva tila. Samoin tilaan nyt sijoitetulle Pyhiinvaelluskeskukselle voidaan tarvittaessa hakea sopivaa paikkaa osana uudistuvan koontumistilan palveluita.

Tarkk'ampujan kappeli on nykyisellään tiloista selkeimmin omaksi jumalanpalvelustilakseen erotettu yksikkö. Sen akustiikka ei kuitenkaan palvele puhetta. Jatkossa voitaisiinkin tutkia mahdollisuutta kehittää kappelista esimerkiksi rukoukseen ja meditaatioon toivottua tilaa, jossa painopiste olisi puheen sijasta hiljaisuudessa. Jos tähän päädytään, voitaisiin tilalle hakea myös uusi nimi kappelin historiasta ja kehittää sen identiteettiä esimerkiksi tilassa aiemmin valettujen kellojen teeman ympärille.

Näin toteutettuna kappeliin painopiste olisi jatkossa monipuolisen jumalanpalveluselämän ja seurakuntien monimuotoisen toiminnan mahdollistamisessa sekä vieraanvaraisuuden kehittämisessä ja tilaan toivottuissa erämaa- ja kotiorientaatioissa, joita täydennettäisiin museotoiminnan osalta synagogaorientaatiolla.

*Viitteellinen pohjapiirros esitettävien muutosten sijoittumisesta.
A – alttari, A₂ – kansanalttari; K – kastepaikka, S – saarnatuoli.*

Sakasti ja tukitilat

Tuomiokirkon monipuolisen jumalanpalveluselämän ja seurakuntien monimuotoisen toiminnan mahdollistaminen sekä vieraanvaraisuuden kehittäminen edellyttävät toimivia tukitiloja, joihin kuuluvat niin työntekijöiden ja tekniset tilat kuin kokous-, tapaamis- ja pienryhmätilat ja erilaiset toimivat tekniset tilat. Sakasti toiminee jatkossakin perinteisessä käytössään jumalanpalvelukseen valmistautuvien tilana ja sakraaliesineiden säilytyspaikkana, jota varten sieltä löytyvät osallisuuden peruspalvelut, pöytä jonka ympärille voidaan kokoontua ja alttari jonka ääreen voidaan hiljentyä. Sakastin lisäksi tulee suunnittelussa kuitenkin ottaa huomioon muun muassa riittävien ja asiallisten teknisten ja säilytystilojen sijoittaminen ja rakentaminen eri puolille tuomiokirkkoa.

Mahdollisia kokous- ja pienryhmätiloja voitaisiin sijoittaa nyt vähäisellä käytöllä oleviin tiloihin, kuten esimerkiksi länsilehterille, jos tuomiokirkkomuseolle onnistutaan löytämään parempi tila, sekä Ursulan kappelin ja tornihallin ylempiin kerroksiin, jos niihin päätetään ja pystytään rakentamaan esteetön kulku. Tätä varten

on jo pohdittu hissien sijoittamista Ursulan kappeliin sekä Ruiskuhuoneeseen, josta voitaisiin tutkia käynnin puhkaisemista sakastin vintille, jonne voitaisiin luontevasti sijoittaa työntekijöiden työtiloja.

Tuomiokapitulin istuntosalille voisi puolestaan löytyä sopiva tila länsilehteriltä, jota voitaisiin käyttää myös muihin kokoustarkoituksiin. Toisen vaihtoehdon voisivat tarjota Ursulan kappelin ylemmät kerrokset etenkin, jos sinne päädyttäisiin jälleen rakentamaan uusia kerroksia kertaalleen purettujen kapitulin käytössä olleiden tilojen tilalle. Samalla voitaisiin etsiä hautavaatevaraston museoesineille parempaa säilytyspaikkaa ja vapauttaa kyseinen tila seurakuntien toiminnan käyttöön. Seurakuntatyön tarpeisiin kuuluvat muun muassa pienryhmätilat sekä mahdollisuus eri kokoisten kirkollisten toimitusten jatkotilaisuuksiin. Esimerkiksi pienimuotoisten kastekahvien järjestäminen voisi olla mahdollista Ursulan kappelin ylätiloissa, jos sieltä olisi hissillä saavutettava yhteys ensimmäisen kerroksen lastenhoidon peruspalveluihin.

Tilojen tarpeen arvioinnissa tulee tehdä strategista suunnittelua, jossa päätetään mihin seurakunnan toiminnot ja työntekijöiden tilat kannattaa sijoittaa, ja miten tiloja voidaan kehittää monitoimisiksi siten, että niiden käyttöaste nousisi mahdollisimman suureksi. Monipuoliset tilat mahdollistavat myös vuokrauksen ulkopuoliseen käyttöön, joka voisi pitkällä aikavälillä tuottaa tuloja tilojen ylläpitoon ja luoda yhteyksiä ja verkostoja uusiin kumppaneihin. Kyse ei olisi siten vain taloudenhoidosta vaan myös kirkon missiosta ja palvelutehtävästä.

Parhaimmillaan yhteistyö kumppaneiden kanssa leviäisi myös tuomiokirkon ulkopuolelle. Esimerkiksi Turun kaupungin kanssa voitaisiin tutkia mahdollisuutta kehittää tuomiokirkkoa osaksi kokonaisvaltaista kaupunkielämystä. Tähän liittyen on keskusteluissa ehdotettu muun muassa Brahenpuistoon kaupungin kanssa rakennettavaa infopaviljonkia. Muutoinkin jatkokehityksessä on hyvä ottaa suunnitteluun tuomiokirkon yhteydet kaupunkitilaan ja läheisiin palveluihin.

Tiivistelmä

Turun tuomiokirkon teologisen taustaselvityksen tehtäväksi asetettiin auttaa hahmottamaan kirkkotilan ja siinä tapahtuvan toiminnan kehitystä ja tulevaisuuden suuntalinjoja kirkon elämän teologisesta näkökulmasta. Tarkoituksena on siten täydentää peruskorjauksen ja muutostöiden toiminnallisia, taloudellisia ja kulttuuriperinnön säilyttämiseen liittyviä näkökulmia.

Selvityksen teologinen metodi esiteltiin ensimmäisessä luvussa, joka antoi pohjan toisen luvun historiallisen muutoksen sekä kolmannen luvun oman aikamme tarpeiden ja muutosehdotusten käsittelylle. Työn historiallisen periodisoinnin pohjana on Hans Küngin kristinuskon paradigmateoria, joka sovitetaan toisessa luvussa tuomiokirkon historiasta nousevaan kysymyksenasetteluun. Jumalanpalveluksen paradigmaattisen muutoksen käsittely tapahtuu kirjoittajan luoman Jumalanpalveluksen matriisin avulla. Teorialuvussa esitellään matriisin muodostavien Jeesuksen ajan Jumalan kohtaamispaikkojen temppelin, synagogan, kodin ja erämaan teemojen siirtyminen kristilliseen jumalanpalvelukseen ja toteutuminen eri aikoina. Historiallisen muutoksen rinnalle tuodaan Kieckheferin kirkkotilan historialliset mallit, joissa perinteinen sakramentaalinen kirkkotila korosti Jumalanpalveluksen matriisin temppeliorientaatiota, perinteinen protestanttinen synagogaorientaatiota ja moderni yhteisöllinen kotiorientaatiota. Näitä täydennetään vielä Daelemansin tilan teologialla, joka siirtää näkökulman historiallisesta kehityksestä yksittäiseen kokijaan tutkimalla tilan esteettistä vaikutusta, symbolista merkitystä ja seurakunnan elettyä tilaa.

Toisen luvun historiallisessa käsittelyssä osoitettiin, kuinka Turun tuomiokirkko toimi keskiajalla perinteisenä sakramentaalisena tilana, joka palveli parhaiten temppeliorientaatiota, mutta tuki myös Jumalanpalveluksen matriisin muita orientaatioita erityisesti tuomiokirkkoon kiinteästi liittyvien yhteisöjen ja monimuotoisen spiritualiteetin avulla. Tilan esteettinen vaikutus syntyi valtavan koon, tilan ja valon kontrastien avulla. Symbolisesti se osoitti Jumalan koko todellisuuden ylittävään hallintaan ja maan päälle luomaan kirkossa ja yhteiskunnassa ilmenevään hierarkkiseen järjestykseen. Tuonpuoleinen Jumala tuli kuitenkin läsnäolevaksi alas ihmisten keskuuteen niin kirkkorakennuksessa kuin pyhissä toimituksissa, alttareissa, pyhänjäänöksissä, kirkkotaiteessa ja etenkin messuissa ja ehtoollisen sakramentissa. Kirkko oli siten myös kaupungin keskuksessa ollut Jumalan läsnäolon erityinen paikka, joka edusti kaupunkilaisille pyhyyden ohella turvaa ja rauhaa.

Luterilainen reformaatio muutti keskiaikaisen järjestelmän ja loi uuden jumalanpalveluksen ja kirkkotilan ihanteen. Muutos kesti kuitenkin pitkään ja hitaimmin muuttuivat kansanuskonollisuus ja asenteet. Muutoksen ensivaiheessa kirkko köyhtyi hallitsijavetoisen reformaation omaisuuden ja tulojen takavarikkojen seurauksena, jonka jälkeen pappisvetoinen reformaatio muutti uskon sisältöä ja yksinkertaisti jumalanpalveluksen toimittamista kiinnittäen huomion entistä enemmän kansankieleen, saarnaan ja opetukseen. Keskeiset kirkkotilan muutokset, keskiaikaisen pääkuorin purkaminen ja siirtäminen äärimmäiseen itään sekä kirkkosalin täyttäminen penkeillä toteutui vasta 1600-luvun puoliväliin tultaessa. Jo tätä ennen oli lopetettu sivualttareiden sielunmessut, jonka johdosta sivukappeleista tuli yksittäisten ihmisten ja sukujen hautakappeleita.

Tilan muutoksiin vaikuttivat teologisen ymmärryksen lisäksi kirkkoa koetelleet tuhot ja yksityiset lahjoitukset, joiden seurauksena tilan tosiasiallinen kunto ja kokeminen vaihteli eri aikoina. Tästä huolimatta kauden muutokset korostivat edelleen tuomiokirkon valtavia mittasuhteita ympäristön muihin rakennuksiin verrattuna sekä sisätilojen selkeää hierarkiaa uudella tavalla, jossa kirkon kaikkein pyhin alue keskittyi entistä selvemmin sanan ja sakramenttien liturgisiin polttopisteisiin alttarille ja saarnatuoliin, jotka olivat samaan

aikaan sekä selvästi näkyvillä että erotettuja ja etäisiä. Aikaa myöten tämä korosti entistä voimakkaammin Jumalan tuonpuoleisuutta, joka tuli läsnäolevaksi saarnatun sanan ja jaettujen sakramenttien osalta. Tämä sopi yhteen sen luterilaisen korostuksen kanssa, jonka mukaan kirkon lopulta pyhitti siellä tapahtuva toiminta eli Jumalan sana ja sakramentit.

Luterilainen kirkkotila puolestaan vakiinnutti kirkonpenkeistä seurakuntalaisten tilan, joka sekä ilmensi että ylläpiti yhteisön hierarkiaa ja järjestystä. Samalla se muutti seurakunnan tilassa liikkumisen häiriötekijäksi, johon pyrittiin puuttumaan. Liike oli jumalanpalveluksessa sallittu papille, joka julisti Jumalan sanaa saarna- tuolista ja siirtyi seurakunnan puolesta pääalttarille ehtoollisen toimittamisen ajaksi. Seurakuntalaisten jumalanpalvelusosallistumista valvottiin ripillä.

Reformaatio muutti tuomiokirkkoa aikaa myöten perinteiseksi protestanttiseksi tilaksi, joka kuitenkin säilytti rakenteellisesti monia sakramentaalisen tilan piirteitä. Tilassa korostuivat siten sekä temppeleitä synago- gaorientaation piirteet, kun taas kodin ja erämaan piirteet toteutuivat ennemminkin hautakappeleissa ja yksityisissä lahjoituksissa. Tuomiokirkon yhteydet ympäröivään kaupunkiin ja yhteiskuntaan muuttuivat, mutta säilyivät lujina.

Modernisaatio toi mukanaan uuden maailmankuvan paradigmaattisen muutoksen, joka muutti enemmän tuomiokirkon kokemista kuin sen muotoa. Selvän osoituksen muutoksesta toi kirkkoon hautaamisen lop- pettaminen 1700-luvun lopulla, mikä katkaisi keskiajalta jatkuneen perinteen ja muutti tilan kokemusta pe- ruuttamattomasti vainajien läsnäolon tunnun muuttuessa hautamuistomerkkien historiallisten ja kulttuuris- ten arvojen korostamiseen. Samalla alkoi pyhän tilan demokratisoituminen, joka näkyi etenkin 1800-luvun lopulla penkkimaksujen ja -järjestyksen poistumisella.

Hautauksen päätymisen ja penkkien demokratisoinnin väliin mahtui Turun palon ja Venäjän vallan tuomat suuret muutokset, jossa tuomiokirkon sisätilat tuhoutuivat käytännössä lähes kokonaan ja yhteiskunnan keskeisiä instituutioita siirrettiin suuriruhtinaskunnan uuteen pääkaupunkiin Helsinkiin. Tuomiokirkon jäl- leenrakennus korosti sen erillisyyttä ja etäisyyttä muusta ympäristöstä sekä voimisti sen kokemuksen monu- mentaalisia piirteitä. Samalla kasvoi etäisyys muihin yhteiskunnan instituutioihin, kirkko itsenäistyi ja eri- koistui omaksi toimijakseen muiden joukossa. Luterilainen yhtenäiskulttuuri alkoi murentua aikaa myöten myös yleisen tavan käydä kirkossa vähetessä kirkkokansan keskuudessa. Kunnallishallinnon itsenäistymi- nen seurakuntahallinnosta antoi kuitenkin seurakunnille mahdollisuuden kehittää jumalanpalvelusten li- säksi uusia toimintamuotoja.

Muuttunut maailma muutti myös suhtautumista tuomiokirkkoon, jota alettiin arvostaa uudella tapaa histo- riallisten ja kansallisten arvojen kautta. Tämä näkyi 1800-luvun puolivälistä lähtien kirkon uusissa maalauk- sissa ja restauroinneissa, jotka loivat kansallisromanttista kuvaa kirkosta ja suomalaisuudesta. Historialli- sen kiinnostuksen ohella kehittyi myös talotekniikka, joka toi tuomiokirkkoon uusia keksintöjä muun mu- assa valaistuksen ja lämmityksen muodossa. Tekniikan ja historian kiinnostus yhdistyivät 1920-luvun kir- kon korjaustöissä, jotka korostivat tilan historiallisuutta oman aikansa ymmärryksen mukaan. Seuraavissa korjaustöissä keskusteluun nousivat myös 1900-luvulla muuttuneet jumalanpalveluselämän tarpeet, jos- kaan ne eivät johtaneet suuriin muutoksiin vielä 1970-luvun muutostöissä.

Kokonaisuudessaan modernisaation muutokset paransivat tilan tekniikkaa, mutta eivät olennaisesti muut- taneet sen kokemista, jonka muutos syntyi enemmän historiallisia arvoja korostaneen maailmankuvan muutoksen myötä. Symbolinen yhteys keskiaikaan on monella tapaa katkennut ja tilan merkitys riippuu

yhtenäiskulttuurin murtumisen vuoksi aiempaa enemmän kunkin tulkitsijan omasta yksilöllisestä kokemuksesta maailmasta. Jumalanpalvelustilana tuomiokirkko on vastustanut muutosta ja kantaa edelleen aiempien aikojen arvoja, joissa korostuvat Jumalanpalveluksen matriisin temppeli- ja synagogaorientaatiot. Niiden rinnalle on kuitenkin syntynyt paljon sellaista seurakuntien toimintaa, joka antaa mahdollisuuden erämaatyyliseen hiljentymiseen ja kotiorientaation mukaiseen yhteisöllisyyteen, jota tuomiokirkon nykyiset tilat tukevat vaihtelevasti.

Kolmannessa luvussa käsiteltiin jumalanpalveluselämän muutoksen myötä seurakuntien nykyisiä tarpeita ja arvioitiin niiden pohjalta tulevaisuuden suunnitelmia. Jumalanpalveluselämän muutoksessa keskeistä on ollut 1900-luvun kansainvälisen ja ekumeenisen liturgisen liikkeen vaikutus, joka tuonut kristittyjä ja kirkkoja lähemmäksi toisiaan, jakanut eri perinteiden aarteita ja korostanut erityisesti koko seurakunnan yhteisöllisyyttä ja osallisuutta, joka on ilmennyt muun muassa ehtoollisenvieton ymmärryksen ja toimittamistavan rikastumisena ja monipuolistumisena sekä eri ryhmien erityistarpeiden huomioon ottamisena. Jälkimmäiseen on vaikuttanut myös laajempi yhteiskunnallinen kehitys, joka on korostanut kaikkien osallisuutta muun muassa saavutettavuuden ja esteettömyyden muodossa.

Näin muuttunut ymmärrys jumalanpalveluksesta ja sitä palvelevista kirkkotiloista näkyy myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon uusimmissa linjauksissa samoin kuin Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän peruskorjaushanketta varten kirkon käyttäjiltä, vastuunkantajilta sekä laajalta yleisöltä keräämässä palautteissa. Palautteissa nousi esiin toive kirkkotilasta, joka viittaisi perinteisen tuomiokirkkoestetiikan kauneudella ja pyhällä rauhallisuudella Jumalan tuonpuoleisuuteen, joka voisi tulla tämänpuoleisesti koettavaksi Jumalan läsnäoloon kutsuvien sekä sisäänsä sulkevien ja hyväksyvien monimuotoisten ja muuntuvien toimintojen ja osallisuuden palvelujen kautta. Vasta-argumentin tälle toiveelle tarjosi suuren yleisön kriittinen vähemmistömielipide, joka korosti nykyistä säilyttävää ja keskiaikaista historiaa korostavaa linjaa sekä vastusti olennaisia muutoksia tuomiokirkon nykyiseen estetiikkaan.

Palautteissa korostuivat Jumalanpalveluksen matriisin koti- ja erämaorientaatioita koskevat toiveet, joka kertoo samalla siitä, että tila tukee jo nykyisellään hyvin temppeli- ja synagogaorientaatioita. Samalla muutostoiveet sopivat hyvin sekä laajempaan yhteiskunnalliseen ja kulttuuriseen muutokseen että jumalanpalveluselämän ja spiritualiteetin viimeaikaiseen kehitykseen. Käyttäjäpalautteen pohjalta voidaan tiivistää kirkon kehittämisen arvoiksi:

- Monipuolisen jumalanpalveluselämän ja seurakuntien monimuotoisen toiminnan mahdollistaminen
- Historiallisen jatkuvuuden ja perinteisen tuomiokirkkoestetiikan säilyttäminen
- Vieraanvaraisuuden kehittäminen

Näistä vieraanvaraisuudessa korostuvat yksilöiden osalta saavutettavuus, kutsuvuus ja avoimuus sekä yhteisöjen osalta verkostot sekä etenkin yhteys tuomiokapituliin.

Kolmannen luvun lopuksi pohdittiin tuomiokirkon eri rooleja seurakuntakirkkona, hiippakunnan keskukseksi ja kansallispyhäkkönä, joita tehtäviä palvelevat osin eri arvot ja toiminnallisuudet. Johtavana ajatuksena on tasapainon tavoittelu eri toimintojen, arvojen, ihanteiden sekä jumalanpalveluksen orientaatioiden välillä siten, että onnistunut lopputulos voisi palvella jollakin tavalla näistä kaikkia. Kaiken edellisen huomioon ottaen ehdotettiin jatkotutkimukseen joitakin kysymyksiä, joita jäsennettiin James F. ja Susan J. Whiten kirkkotilajaon avulla.

Kokoontumistilaa ehdotettiin kehitettävän tuomiokirkon länsieteiseen ja kirkkotilan länsilaitaan, jolloin tavoitteena olisi kokoontumistilan vähittäinen liudentuminen pyhyteen kutsuvaksi kirkkosaliksi. Tilaan voitaisiin sijoittaa infopisteen ja kahvilan lisäksi myös uudistuvan museon ja näyttelytilojen toiminnallisuuksia sekä selkeä opastus kaikille kirkkoon tulijoille ja yhteys WC- ja sosiaalitoihin. Kirkkosaliin kohdistuisi näin tilamuutoksena pohjoisen ja eteläisen sisäänkäynnin länsipuolella olevien penkkien poistaminen. Muutos parantaisi erityisesti jumalanpalveluksen kotiorientaation sekä monimuotoisen toiminnan ja vieraanvaraisuuden arvojen toteutumista.

Liikkumistilan muodostavat kaikki käytävät ja kulkureitit sekä seurakunnan tilan kirkkosalin penkit ja irtotuolein kalustettu etuosa. Näiden kohdalla merkittävimmät muutostoiveet koskevat saavutettavuutta, johon liittyvät myös äänentoisto, akustiikka ja valaistus. Seurakunnan tilaan sijoittuvat kirkkosalia nykyään hallitsevat penkit sekä saarnatuoli liturgisena keskipisteenä. Näiden käyttö on vakiintunut ja tukee monen käyttäjän mielessä perinteistä tuomiokirkkoestetiikkaa, historiallista jatkuvuutta sekä jumalanpalveluksen temppele- ja synagogaorientaatioita, joka puoltaa niiden säilyttämistä entisellään. Sen sijaan tilan toiminnallisuutta voidaan kehittää kirkkosalin edessä olevalla avoimella tilalla ja sinne sijoitettavilla siirrettävillä AV-palveluilla.

Musiikkitala keskittyy tällä hetkellä erityisesti kirkkosalin takaosan urkuparvelle sekä etuosan kuoriurkujen läheisyyteen ja sen yhteydessä olevaan avoimeen tilaan, sekä jossain määrin myös pääkuoriin. Musiikkitalan tarpeisiin kuuluvat tämän lisäksi asianmukaiset harjoittelu- ja säilytystilat, joita tulisi voida kehittää myös kirkkosalin ulkopuolelle. Samoin toiveena on erilaisten musiikki ja äänimaailmojen luominen kirkkotilaan. Jumalanpalveluksen yhteisöllisyyden kannalta on olennaisen tärkeää tukea sellaisia mahdollisuuksia, jotka tuovat musiikot sekä kuorot seurakunnan keskuuteen. Tähän on pyritty vastaamaan jo käynnissä olevalla kuoriurkujen uusimisen suunnittelulla, joka tulisi kuitenkin ratkaista osana laajempaa kokonaisuutta.

Alttaritilat edustavat selvimmin kirkon pyhyttä, jolloin niihin kohdistuu poikkeuksellisen voimakkaita arvoja ja tunteita. Kirkon nykyinen pääalttari on sijainnut vuodesta 1649 lähtien Kaikkien Pyhien kappelin itäseinällä, johon siitä aukeaa ikoninen näkymä kirkon läntiseltä pääovelta. Pääkuori ja -alttari on myös kirkon suurimpien juhlien ja kirkollisten vihkimysten paikka, joka puoltaa pääkuorin ja sille johtavan näkymän säilyttämistä pääosin muuttumattomana.

Pääkuorissa sijaitsee myös kirkon nykyinen kastepaikka. Koska kaste on kirkon kohtalonkysymys, tulisi kasteen asemaa korostaa myös kirkkotilassa. Tähän voidaan pyrkiä esimerkiksi uuden kirkkotaiteen ja kastepuun avulla, jolle löytynee luontevin paikka kirkkosalin etuosasta osana sen laajempaa suunnittelua.

Käyttäjäpalautteissa nousi voimakkaasti esiin jo aiemmissa keskusteluissa puhututtanut kirkkosalin itäosaan sijoitettava uusi kansanalttari, joka mahdollistaisi kotiorientaation mukaisen ja liturgisten uudistusten suosiman seurakunnan symbolisen kokoontumisen alttarin ympärille messun vieton aikana.

Esitin kansanalttarin toteuttamiseen kolme eri perusvaihtoehtoa: yksinkertaisen siirrettävän alttarin, lattian alta nousevan kiinteän alttarin sekä keskiaikaisen seitsensivuisen pääkuorin laajemman muutoksen, joiden tehtävänä on auttaa kirkon käyttäjiä ja tilaajaa selkeyttämään ajattelua ja pohtimaan mahdollisen kansanalttarin tulevaa käyttöä ja arvoja. Kansanalttarin toteuttamistapaan vaikuttavat merkittävästi myös sen sijoittuminen suhteessa saarnatuoliin ja kuoriurkuihin, joten nämä kysymykset olisi hyvä ratkaista samassa yhteydessä.

Tuomiokirkon erilliskysymyksistä käsittelyyn otettiin myös kappeliin ja museon sekä sakastin ja tukitilojen toiminnallisuudet. Kappeliin osalta käyttöä voitaisiin kehittää tukemaan entistä selvemmin erämaaorientaation sopivia hiljaisuuden ja taiteen teemoja, kaiken ikäisten osallisuutta, vieraanvaraisuutta sekä synagogorientaatioon sopivaa opetusta ja museopalveluita tavalla, joka voisi tehdä turisteista pyhiinvaeltajia. Tulevan peruskorjauksen yhteydessä voitaisiinkin Rinteen 1920-luvun ratkaisujen innoittamana selvittää museotoimintojen integroimista kappeleihin ja kirkkosaliin.

Sakastin ja tukitilojen osalta tulisi taas tutkia tilojen kokonaistarvetta ja tehdä strategisia valintoja. Tutkittavaksi tulisivat tällöin muun muassa tilojen saavutettavuuden kehittäminen esimerkiksi rakentamalla esteettön kulku hissien avulla Ursulan kappelin kautta länsipäädyyn ylempiin kerroksiin ja ruiskuhuoneen kautta sakastin ullakolle, jonne voitaisiin tällöin rakentaa työntekijöiden työskentelytiloja. Ursulan kappeliin puolestaan voitaisiin palauttaa aiemmin poistettuja kerroksia sekä harkita uutta käyttöä hautavaatevarastolle ja länsilehterille sekä tornihallin ylempiin kerroksiin. Uusiin tiloihin voitaisiin sijoittaa esimerkiksi tuomiokapitulini istuntosali sekä muuta kokous- ja pienryhmätilaa ja musiikin harjoittelutilaa. Monipuoliset tilat mahdollistaisivat myös vuokrauksen ulkopuoliseen käyttöön, joka voisi pitkällä aikajänteellä tuottaa tuloja tilojen ylläpitoon ja loisivat yhteyksiä uusiin kumppaneihin. Yhteistyöllä ja strategisella suunnittelulla voitaisiin kehittää entisestään yhteyksiä Turun kaupungin ja muiden yhteistyötahojen kanssa ja liittää tuomiokirkon toiminta ja verkostot myös laajemmin varsinaisen kirkon ulkopuolelle. Kyseessä olisi tällöin kirkon kokonaisvaltaisen mission ja palvelutehtävän toteuttaminen pyhien tilojen, vieraanvaraisuuden ja verkostojen kautta.

Turun tuomiokirkko on elänyt läpi monien muutosten. Kirkon asussa näkyvät eri aikojen kädenjälki, tuhot ja tulipalot, jumalanpalvelushanteet, seurakunnan toiminnot sekä näitä seuranneet tilaratkaisut. Meidän tehtävämme on omana aikanamme päättää, miten käytämme saamamme talentin. Merkittävimmät tässä taustaselvityksessä esitetyt muutokset koskevat omalle ajallemme tyypillisesti monipuolisen jumalanpalveluselämän ja seurakuntien monimuotoisen toiminnan mahdollistamista sekä vieraanvaraisuuden kehittämistä kuitenkin siten, että historiallinen jatkuvuus ja perinteinen tuomiokirkkoestetiikka voitaisiin parhaan mukaan säilyttää. Ehdotettuja muutoksia voidaan tutkia ja toteuttaa juuri siinä laajuudessa, jonka tilaaja kokee tässä ajassa tulevaisuuden muutoksiin valmistautuessa tarpeelliseksi. Panostus pyhyden ja jatkuvuuden ohella osallisuuteen, yhteisöllisyyteen sekä saavutettavuuteen kertovat kirkon nykyisistä arvoista. Kyse ei ole siten vain käytännöllisistä yksityiskohdista vaan paradigman muutoksesta, jossa korostuu kaikkien osallisuus sekä historiallisista kulttuuriaarteista että Jumalan kohtaamisesta ja rakkaudesta.

Mika K T Pajunen
31.3.2023

KIRJALLISUUS

Daelemans, Bert: *Spiritus Loci. A Theological Method for Contemporary Church Architecture*. Brill: 2015.

Dhima, Sari: *Alttari, saarnatuoli ja kastemaalja. Kirkkotilan polttopisteet keskiajalta nykyaikaan. – Jumalanpalveluselämä muutoksessa. STKS:n symposiumissa 2008 pidetyt esitelmät*. Toim. Joonas Salminen. STKSJ 263. Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. 2009.

Duthilleul, Jean-Marie: *Liturgie et architecture*. Collège de Bernardins. Editions Parole et Silence. 2019.

Fenwick, John & Spinks, Bryan: *Worship in Transition. The Twentieth Century Liturgical Movement*. T&T Clark Ltd. 1995.

Foley, Edward: *From Age to Age. How Christians Have Celebrated the Eucharist*. Revised and Expanded Edition. Liturgical Press. 2008.

Gardberg, C. J.: *Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300-2000*. Kustannusosakeyhtiö Tammi. 2000.

Gummerus, Jaakko: *Piirteitä jumalanpalveluksesta Turun tuomiokirkossa keskiajan lopulla. – Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta. Piispa Herman Råberghille omistanut Suomen Kirkkohistoriallinen Seura. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XI*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura. 1913.

Halgren Kilde, Jeanne: *Sacred Space. An Introduction to Christian Architecture and Worship*. Oxford University Press. 2008.

Heikkilä, Tuomas ja Lehmijoki-Gardner, Maiju: *Keskiajan kirkko. Uskonelämän muotoja läntisessä kristikunnassa*. Tietolipas 185. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2004.

Heininen, Simo: *Kapitulin pöydässä. – Artikkelit teoksessa Gardberg, C. J.: Kansallispyhäkkö. Turun tuomiokirkko 1300-2000*. Kustannusosakeyhtiö Tammi. 2000.

Hiekkanen, Markus: *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Kustannusosakeyhtiö Otava. 2003.
Liturginen käytäntö keskiajan kirkkotilassa eilen ja tänään. – Käytännöllinen teologia – teoriaa vai käytäntöä? STKS:n symposiumissa marraskuussa 2004 pidetyt esitelmät. Toim. Jaana Kivekäs. Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura. 2005.

Suomen keskiajan kivikirkot. 4. uudistettu painos. Kirjokansi 87. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 2018.

Hulmi, Sini: *Pyhän säikeitä. Näkökulmia jumalanpalveluksen teologiaan*. Kirjapaja. 2019.

Häkkinen, Kaisa: *Liturgiset muutokset reformation alkuvaiheessa. – Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen ja Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies & Turun Historiallinen Yhdistys. Turun Historiallinen Arkisto 68. 2. painos. Otavan Kirjapaino Oy. 2017.

Kaisti, Riikka: *Turun tuomiokirkko. Rakkaudella rakennettu*. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän monistamo. 2017.

Keskiajan kulttuurihistorian lukukirja. Toim. Litzen, Veikko ja Tuhkanen, Totti. Turun Yliopiston Täydennyskoulutuskeskus. 1998.

Kieckhefer, Richard: *Theology in Stone. Church Architecture from Byzantium to Berkley*. Oxford University Press: 2004.

Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi. Toim. Olli Häkli & Elisa Heikkilä. Museovirasto. Museoviraston julkaisuja 12. 2020.

Küng, Hans: *Das Christentum: Wesen und Geschichte (Die Religiöse Situation der Zeit)*. Piper. 1994. *Christianity. Its Essence and History*. Translation by John Bowden. SCM Press Ltd. 1995.

Laasonen, Pentti: *Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593-1808*. Werner Söderström Osakeyhtiö. 1991.

Laitinen, Riitta: *Ehtoollisen kokeminen paikassa ja tilassa 1600-luvun Suomessa. – Tilan kokemisen kulttuurihistoriaa*. Toim. Riitta Laitinen. Cultural History – Kulttuurihistoriaa 4. Turku. 2004.

Kirkkotilan hidas reformaatio. Materiaaliset ja opilliset muutokset Turun tuomiokirkossa. – Pohjoinen reformaatio. Toim. Meri Heinonen ja Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies & Turun Historiallinen Yhdistys. Turun Historiallinen Arkisto 68. 2. painos. Otavan Kirjapaino Oy. 2017.

Murtorinne, Eino: *Suomen kirkon historia 3. Autonomian kausi 1809-1899*. Werner Söderström Osakeyhtiö. 1992.

Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900-1990. Werner Söderström Osakeyhtiö. 1995.

Mäkinen, Kari: *Reformaation pitkä kesto suomalaisessa kulttuurissa. – Pohjoinen reformaatio*. Toim. Meri Heinonen ja Marika Räsänen. Turku Centre for Medieval and Early Modern Studies & Turun Historiallinen Yhdistys. Turun Historiallinen Arkisto 68. 2. painos. Otavan Kirjapaino Oy. 2017.

Niitemaa, Timo: *Itämaan muisti. Turun tuomiokirkon tarinoita Ruotsin vallan aikaan*. Kirjapaja. 2017.

Ovet auki – Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategia vuoteen 2026.

<https://evl.fi/documents/1327140/77189567/suomen-ev.lut.kirkon-strategia-vuoteen-2026.pdf>

Mika K T Pajunen: *Hiljaisuuden viljely ja spiritualiteetti*. – Henkisyyttä ja mielenrauhaa. Aasian uskonnollisuus länsimaissa. Toim. E. Hellqvist & J. Komulainen. Gaudeamus: 2020.

Olemassaolo, poissaolo ja läsnäolo – Jumalasta puhuminen modernista postmoderniin. – Tulevaisuuden sanat. Kirkko kolmannella vuosituohannella. Toim. Aulikki Mäkinen. Kirjapaja. 2021a.

Tihenevä moderni kirkonpenkissä. Blogikirjoitus 2021b.

<https://www.kirkkotila.fi/tiheneva-moderni-kirkonpenkissa/>

Jumalanpalveluksen muutos ja merkitys – SEN:n juhluvuoden apurahan välituloksia. Blogikirjoitus 2021c.

<https://www.kirkkotila.fi/jumalanpalveluksen-muutos-ja-merkitys-senn-juhlavuoden-apurahan-valituloksia/>

Pirinen, Hanna: *Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527-1718)*. Diss. Jyväskylän Yliopisto 1996. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 103. Toim. Torsten Edgren. Helsinki. 1996.

Pirinen, Kauko: *Suomen kirkon historia 1. Keskiäika ja uskonpuhdistuksen aika*. Werner Söderström Osa-
keyhtiö. 1991.

Reynolds, Roger E.: *Liturgy and the Monument*. – Artistic Integration in Gothic Buildings. Ed. Brush,
Kathryn et al. University of Toronto Press. 1995.

Roberts, Nicholas W.: *Building type basics for places of worship*. John Wiley & Sons, Inc. 2004.

Seasoltz, Kevin R.: *A Sense of the Sacred. Theological Foundation of Christian Architecture and Art*. Con-
tinuum. 2005.

von Simson, Otto: *The Gothic Cathedral. Origins of the Gothic Architecture and the Medieval Concept of
Order*. Third Edition, Second printing, Expanded edition. Bollingen Series XLVIII. Princeton University
Press. 1989.

Tadgell, Christopher: *The West. From the advent of Christendom to the eve of Reformation*. Architecture
in Context IV. Routledge. 2017.

Taylor, Charles: *A Secular Age*. The Belknap Press of Harvard University Press. 2007.

Tuhkanen, Tuija: *"In memoriam sui et suorum posuit". Lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkoissa 1400-
luvulta 1700-luvun lopulle*. Diss. Åbo Akademi. Åbo Akademis förlag. 2005.

White, James F. ja Susan J.: *Church Architecture. Building and Renovating for Christian Worship*. OSL
Publications. Claremont CA. New Edition 1998. Third Printing 2018.

Wuthnow, Robert: *After Heaven: Spirituality in America Since the 1950s*. Kindle Edition: University of Cali-
fornia Press. 1998.

LÄHTEET

Mikael Agricolan messu 1549. <https://www.doria.fi/handle/10024/43341>. (Myös <https://www.martin-kirja.fi/agricolan-messun-messujarjestys/>.)

KL. Kirkkolaki. 1993. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054>

KJ. Kirkkojärjestys. 1993. <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931055>

Ovet auki – Suomen evankelis-luterilaisen kirkon strategia vuoteen 2026. Suomen evankelis-luterilainen
kirkko. 2020. [https://evl.fi/documents/1327140/77189567/suomen-ev.lut.kirkon-strategia-vuoteen-
2026.pdf](https://evl.fi/documents/1327140/77189567/suomen-ev.lut.kirkon-strategia-vuoteen-2026.pdf)

Saman katon alle. – Kirkkotilatryhmän mietintö kirkkotilojen kehittämisestä yhteisöjen keskuksiksi. Suo-
men ev.-lut. kirkon julkaisuja 78. Kirkko ja Toiminta. Kirkkohallitus. 2019.

JULKAISEMATTOMAT LÄHTEET:

Luhtala, Johanna. Sähköposti Mika K T Pajuselle 17.3.2023. Tekijän hallussa. 2023.

Mäkinen, Aulikki: *Turun tuomiokirkon peruskorjaus. – Eletyn uskon ja elävän uskon koti.* 2022.

Pentagon Design: *Turun tuomiokirkon peruskorjausta varten käyttäjätarpeiden ja toiminnan ennakointi-työpajat. Turun ja Kaarinan seurakuntaryhmä & Pentagon Design – työpajojen yhteenveto 20.12.2022.* 2022.

Väisänen, Minttu. *Kooste Turun tuomiokirkon peruskorjauksesta annetuista vastauksista.* 2023.